

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Π.Μ.Σ. “ΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ”

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ “ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΝΩΣΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ”

« Τα ερμηνευτικά προβλήματα του άρθρου 110 για την αναθεώρηση του Συντάγματος »

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γιαννόπουλος Δημήτριος (Α.Μ. 7119Μ004)

Επιβλέπων Καθηγητής : Νικολόπουλος Ηλίας

ΑΘΗΝΑ 2021

Τριμελής Επιτροπή :

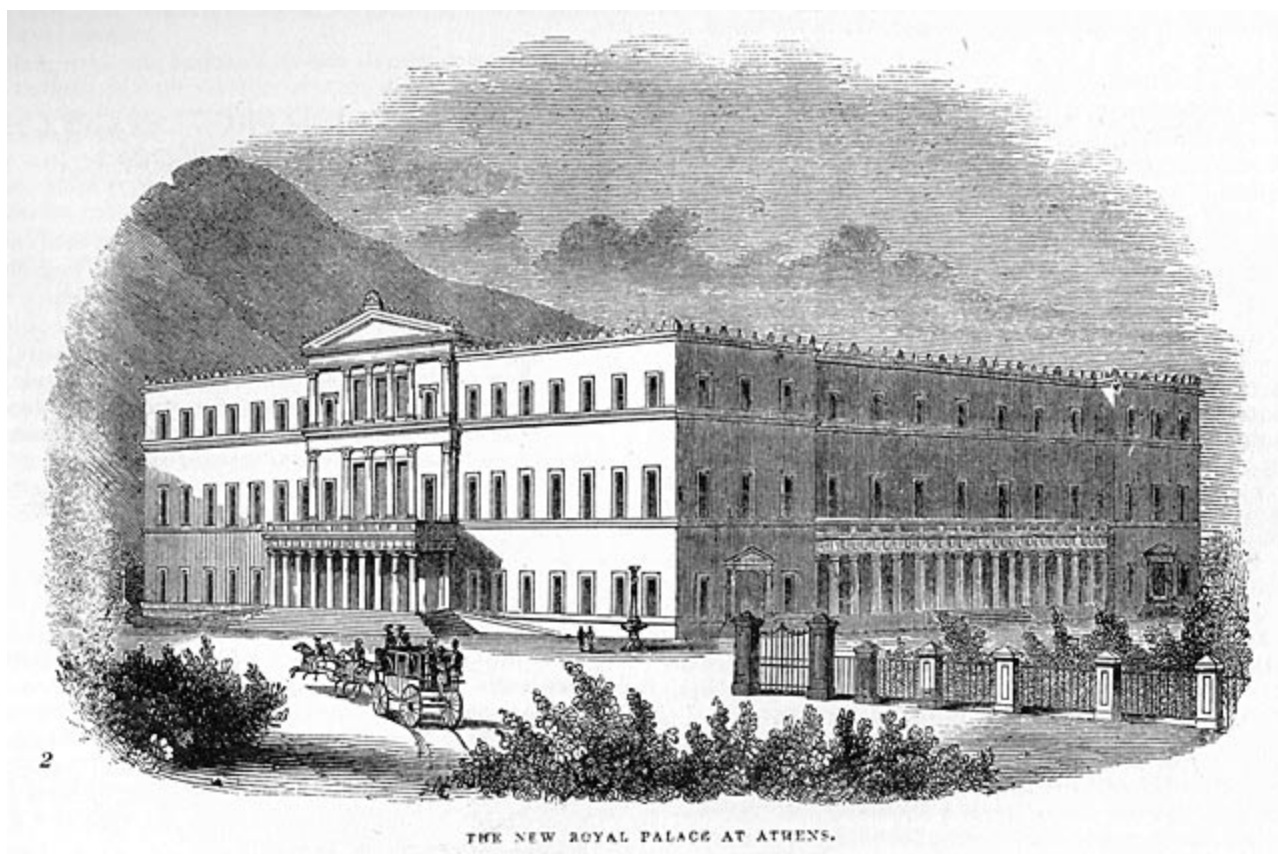
- Παπαδάκη Πολυξένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου,
- Παναγοπούλου Φερενίκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου,
- Νικολόπουλος Ηλίας, Ομότιμος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων).

Copyright © [Γιαννόπουλος Δημήτριος, 2021]

-All rights reserved- Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσης εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....ΣΕΛ.6

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....7

ΜΕΡΟΣ Α'

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....9

ΜΕΡΟΣ Β'

2. Οι **ουσιαστικοί** περιορισμοί της αναθεώρησης.....11

2.1 Η έννοια της μορφής του πολιτεύματος.....12

2.2 Η έννοια της βάσης του πολιτεύματος.....18

2.2.ι Λαϊκή κυριαρχία, *εκλογικευμένος* κοινοβουλευτισμός και αναθεώρηση.....21

2.3 Η ειδική αναφορά του 110§1 σε συνολικά οκτώ (8) διατάξεις.....26

ΜΕΡΟΣ Γ'

3. Οι διαδικαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης.....	28
3.1 Το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας.....	30
3.2 Το δεύτερο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας.....	32
3.3 Το ζήτημα της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από την προτείνουσα.....	34
3.3i Η θέση επί του ζητήματος της νομολογίας του Α.Ε.Δ.....	38
3.3ii Ο απόηχος της απόφασης 11/2003 ΑΕΔ και η θέση του ΣτΕ.....	39

ΜΕΡΟΣ Δ'

4. Η σχέση μεταξύ του 110 Σ και του 28 παρ.2-3 Σ.....	50
4.1 Η προσέγγιση της νομολογίας - ευρωπαϊκής & εθνικής -.....	55

ΜΕΡΟΣ Ε'

5. Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας της αναθεώρησης.....	57
5.1 Συνταγματικό Δικαστήριο.....	61

ΜΕΡΟΣ ΣΤ'

6. Η αναθεώρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας.....	66
6.1 Ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε μία Βουλή.....	68
6.1i Πρόταση για ένα καινοτόμο Σύνταγμα.....	70
6.2 Συνταγματικό Δημοψήφισμα.....	72
6.2i Πρόταση για μια προοδευτική συνταγματική αναθεώρηση.....	75
6.2ii Στοιχεία συγκριτικού δικαίου.....	76
6.3 Το χρονικό πλαίσιο της αναθεώρησης.....	80

ΜΕΡΟΣ Ζ'

7. Συμπεράσματα – ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	83
--	-----------

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	87
--------------------------	-----------

ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ.....	90
------------------------	-----------

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.....	91
-----------------------	-----------

NΟΜΟΛΟΓΙΑ.....	92
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	94
Λέξεις-Κλειδιά.....	96
Abstract.....	97
Keywords.....	99
Παράρτημα.....	100

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

* Βιβλιογραφική , Νομοθεσιακή & Νομολογιακή επισκόπηση .

Η εκπόνηση της παρούσης εργασίας βασίστηκε στη διερεύνηση, συγκριτική μελέτη και αξιολόγηση της σχετικής με το πραγματευόμενο θέμα βιβλιογραφίας και αρθρογραφίας, έντυπης αλλά και ηλεκτρονικής μορφής. Όπου χρειάζεται γίνεται ειδική αναφορά στην ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία και νομολογία, προκειμένου να τεκμηριωθούν επαρκώς τα διατυπωθέντα επιχειρήματα και να αναλυθεί το σκεπτικό των προβαλλομένων διατάξεων ή δικαστικών κρίσεων, αντίστοιχα. Σκοπός της μεθόδου προσέγγισης του πραγματευομένου θέματος είναι η πληρέστερη δυνατή κάλυψη των επιμέρους ζητημάτων που αναμφισβήτητα συνδέονται με αυτό, αλλά παράλληλα και η εξαγωγή-παρουσίαση συμπερασμάτων που ενθαρρύνουν τη συζήτηση και τον ανάλογο προβληματισμό, σε ακαδημαϊκό επίπεδο.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΕΔ : Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο

ΑΠ : Άρειος Πάγος

άρθ. : άρθρο

βλ. : βλέπε

ΔΕΕ : Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ : Δικαστήριο Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

εδ. : εδάφιο

ΕΕ : Ευρωπαϊκή Ένωση

Εκδ. : εκδόσεις

ΕλΣυν : Ελεγκτικό Συνέδριο

επ. : επόμενα (άρθρα) - επόμενες (σελίδες)

ΕΣΔΑ : Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕΔΔΑ : Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. : Ινστιτούτο Στρατηγικών και Αναπτυξιακών Μελετών

ΚτΒ : Κανονισμός της Βουλής

Ν. : Νόμος

Ολομ. : Ολομέλεια

όπ.π. : όπως παραπάνω

παρ. : παράγραφος

περ. : περίπτωση

ΠΕ ΣτΕ : Πρακτικό Επεξεργασίας του Συμβουλίου της Επικρατείας

ΠτΔ : Πρόεδρος της Δημοκρατίας

σελ. : σελίδα

σκ. : σκέψη

ΣΛΕΕ : Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣτΕ : Συμβούλιο της Επικρατείας

Σ : Σύνταγμα

ΦΕΚ : Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως

υποσημ. : υποσημείωση .

ΜΕΡΟΣ Α' :

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο νέος Καταστατικός Χάρτης της χώρας κατά τη μεταπολίτευση σηματοδοτεί την επανεκκίνηση της δημοκρατικής ομαλότητας και καθιερώνει για πρώτη φορά το πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Πρόκειται για το Σύνταγμα του 1975, το οποίο τίθεται σε ισχύ την 11^η Ιουνίου του αυτού έτους και συμπίπτει χρονικά με την απαρχή της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας και συγκεκριμένα με το αίτημα για ένταξη στις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Η εν λόγω ιστορική συγκυρία είναι προδήλως συμβολική και αποτυπώνει την ανάγκη κατοχύρωσης/περιφρούρησης της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου που ως θεσμοί είχαν πληγεί βαθέως στο πρόσφατο παρελθόν της στρατιωτικής δικτατορίας (1967-1974). Χαρακτηριστικά, ο τότε Πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής δήλωνε στους εν δυνάμει ακόμη Ευρωπαίους εταίρους ότι : *« η Ελλάδα δεν επιθυμεί την ένταξιν της αποκλειστικώς και μόνον για λόγους οικονομικούς. Την επιδιώκει προ πάντων για λόγους πολιτικούς, που αναφέρονται εις την σταθεροποίησιν της δημοκρατίας και εις το μέλλον του έθνους »*. Το Σύνταγμα, λοιπόν, του 1975 ταυτίζεται με την επάνοδο της Δημοκρατίας και τη νέα διαμορφούμενη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα, τόσο σε εγχώριο όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, θέτοντας τις βάσεις για μια σταθερή πορεία με γνώμονα την λαϊκή κυριαρχία αλλά και τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κοινωνικού και οικονομικού γίνεσθαι, μέσα από την πλήρη και ισότιμη συμμετοχή σε έναν υπερεθνικό οργανισμό όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση. Το κείμενο του καταστατικού αυτού χάρτη (τυπικό Σύνταγμα) ως ισχύει σήμερα, μετά και από τις αναθεωρήσεις που υπέστη τα έτη 1986/2001/2008/2019, χαρακτηρίζεται ως “σχετικά αυστηρό” και χρίζει ως μέτρο του εύρους της εξουσίας του εκάστοτε αναθεωρητικού νομοθέτη τις διατάξεις του άρθρου 110 περί Αναθεώρησης του Συντάγματος. Το εν λόγω άρθρο αποτυπώνει καταρχάς τον λεγόμενο *σκληρό συνταγματικό πυρήνα*, δηλαδή τις διατάξεις που δεν επιδέχονται ουδεμία μετατροπή και κατόπιν προβάλλει τις διαδικαστικές προϋποθέσεις για την πραγματοποίηση μιας συνταγματικής αναθεώρησης.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιχειρηθεί η ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 110 κατά τέτοιο τρόπο ώστε να διαπιστώσουμε τα ζητήματα που ανακύπτουν από τη διατύπωσή του αλλά και πως η θεωρία του συνταγματικού δικαίου επιχειρεί να αντιμετωπίσει τα προβλήματα αυτά. Συγκεκριμένα, πρόκειται να προσδιοριστεί η ουσιαστική και διαδικαστική οριοθέτηση

της αναθεωρητικής λειτουργίας, έτσι όπως προκύπτει αφενός από τις επιταγές της παρ.1 αναφορικά με τις διατάξεις που συνιστούν το “απόλυτα αυστηρό σύνταγμα” αλλά και εκείνες που δύνανται να ενταχθούν στη σφαίρα των μη αναθεωρήσιμων, και αφετέρου από τις διατάξεις των παρ.2-6 σχετικά με την εξαιρετική διαδικασία της αναθεώρησης του Συντάγματος και δη τη δέσμευση ή μη της αναθεωρητικής Βουλής από τις κατευθυντήριες γραμμές που χάραξε η προτείνουσα Βουλή. Εν συνεχεία, θα εξεταστεί η σχέση και τυχόν αλληλεπίδραση του άρθρου 110 με τις διατάξεις του άρθρου 28 παρ.2-3 του Συντάγματος, το οποίο αποτελεί την προϋπόθεση για τη συμμετοχή της Ελλάδος σε διεθνείς οργανισμούς, αντανakλώντας κυρίως την κοινή προσπάθεια για την εκπλήρωση του οράματος της “ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης”. Επιπροσθέτως, πρόκειται να παρουσιαστεί το ζήτημα του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας μιας ψηφισθείσας αναθεώρησης, κατά πόσον ένας τέτοιος έλεγχος θεωρείται αυτονόητος και σε ποια έκταση, αλλά και η συλλογιστική περί της χρησιμότητας ή μη της εγκαθίδρυσης ενός συνταγματικού δικαστηρίου σύμφωνα με το πρότυπο άλλων ευρωπαϊκών κρατών. Εν κατακλείδι, θα επιχειρηθεί η διερεύνηση της δυνατότητας αναθεώρησης του ίδιου του άρθρου 110, το επιτρεπόμενο εύρος μιας ενδεχόμενης αναθεώρησής του, καθώς και η σκοπιμότητα τροποποίησης της αναθεωρητικής λειτουργίας στα πλαίσια της προσαρμογής της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας/πολιτικής στις διαρκώς μεταβαλλόμενες και αναμορφούμενες, σε παγκόσμια κλίμακα, κοινωνικοπολιτικές συνθήκες.

ΜΕΡΟΣ Β' :

2. Οι ουσιαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης

Εν αντιθέσει με ένα σύνταγμα *απόλυτα αυστηρό* κατά το οποίο απαγορεύεται καθολικά η αναθεώρησή του ή με ένα *ήπιο* σύνταγμα του οποίου οι διατάξεις αναθεωρούνται με τη συνήθη διαδικασία που διέπει και τους τυπικούς νόμους, η πλειονότητα των σύγχρονων συνταγμάτων φέρει την ιδιότητα του *σχετικά αυστηρού* συνόλου κανόνων δικαίου με αυξημένη τυπική ισχύ μέσα σε μια έννομη τάξη. Η σχετικότητα αυτή του αυστηρού χαρακτήρα ενός καταστατικού χάρτη έγκειται στο γεγονός ότι η διαδικασία τροποποίησης, αντικατάστασης, κατάργησης ή προσθήκης συνταγματικών διατάξεων καθίσταται δυσχερέστερη αναλογικά με την αντίστοιχη διαδικασία για τους κοινούς κανόνες δικαίου, καθώς τελεί υπό την προϋπόθεση της συνδρομής ειδικών πλειοψηφικών και χρονικών ορίων που δεσμεύουν τον εκάστοτε αναθεωρητικό νομοθέτη, αλλά και στη δυνατότητα απόλυτης απαγόρευσης της αναθεώρησης ορισμένων μόνο διατάξεων που συνιστούν το λεγόμενο “αιώνιο Σύνταγμα”. Η εν λόγω ρήτρα αιωνιότητας περικλείεται στην ελληνική έννομη τάξη στη διατύπωση της παραγράφου 1¹ του άρθρου 110 Σ, η οποία και οριοθετεί τον σκληρό πυρήνα του Συντάγματος που εξαιρείται οποιασδήποτε πιθανής τροποποίησης, τόσο δια της αναφοράς συγκεκριμένων άρθρων και παραγράφων όσο και με τη γενικότερη πρόβλεψη υπέρ όσων διατάξεων του συνταγματικού κειμένου «καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος...» .

Το Σύνταγμα του 1975 για πρώτη φορά εγκαταλείπει τη νομοτεχνική πρακτική των προγενέστερων συνταγματικών κειμένων περί διάκρισης των διατάξεών τους σε “θεμελιώδεις” και “μη θεμελιώδεις”² με αντίστοιχη απαγόρευση ή δυνατότητα υποβολής τους στη διαδικασία της αναθεώρησης. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το αμέσως προηγούμενο Σύνταγμα (του 1952) και το άρθρο 108 σχετικά με την αναθεώρησή του, απαγορευόταν ρητά τόσο η καθ' ολοκληρίαν αναθεώρηση του συνταγματικού κειμένου όσο και των διατάξεων που καθόριζαν τη μορφή του πολιτεύματος, καθώς και των *θεμελιωδών διατάξεων* αυτού, ενώ καθίστατο επιτρεπτή η αναθεώρηση των *μη θεμελιωδών διατάξεων*. Ωστόσο, η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη περί χαρακτηρισμού των διατάξεων ενός καταστατικού χάρτη ως θεμελιωδών και μη θεμελιωδών, αντίστοιχα, είχε ήδη κατά το παρελθόν οδηγήσει σε δυσεπίλυτα ερμηνευτικά

1 Άρθρο 110 § 1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26.

2 Βενιζέλος Ευάγγελος, Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Παρατηρητής 1984, σελ.48.

προβλήματα, εφόσον δεν ήταν δυνατόν εκ των προτέρων να καθοριστούν τα κριτήρια ενός τέτοιου διαχωρισμού και το ζήτημα της απαλοιφής του είχε απασχολήσει σχεδόν όλες τις προγενέστερες αναθεωρητικές Βουλές³. Εν προκειμένω, η Ε' Αναθεωρητική Βουλή επιχείρησε μέσω της διατύπωσης της παρ.1 του άρθρου 110 να απεμπλέξει τον προσδιορισμό του σκληρού συνταγματικού πυρήνα από το εν λόγω ερμηνευτικό αδιέξοδο, επιλέγοντας τη σύνδεση της απαγόρευσης για αναθεώρηση με το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων που συνθέτουν το εννοιολογικό δίπτυχο της “βάσης και μορφής” του πολιτεύματος της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Η νέα αυτή προσέγγιση χάραξης των ορίων του μη αναθεωρήσιμου συνταγματικού πυρήνα συνεπάγεται, βέβαια, την ανάγκη αποκωδικοποίησης των όρων *βάση* και *μορφή* καθώς και την σημειολογική κριτική της ρητής καταγραφής-απαρίθμησης στην ίδια παράγραφο συγκεκριμένων διατάξεων, οι οποίες καλύπτονται εξίσου από τη ρήτρα αιωνιότητας.

2.1 Η έννοια της μορφής του πολιτεύματος

Οι εθνικές εκλογές της 17ης Νοεμβρίου 1974 προσέδωσαν στο συντακτικό νομοθέτη της μεταπολίτευσης απεριόριστη συντακτική εξουσία, με μοναδικό περιορισμό την υποχρέωση σεβασμού της λαϊκής ετυμηγορίας εκ του δημοψηφίσματος της 8ης Δεκεμβρίου του ιδίου έτους περί της αβασίλευτης ή βασιλευομένης μορφής της δημοκρατίας⁴. Το αποτέλεσμα του Πολιτειακού δημοψηφίσματος οδήγησε οριστικά στην κατάργηση της ισοβιότητας του αξιώματος του Αρχηγού του Κράτους και σύμφωνα με την παρ.1 του άρθρου 1 του Συντάγματος του 1975 η ελληνική Δημοκρατία αποκτά έκτοτε τη μορφή της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής. Η συγκεκριμένη μορφή του πολιτεύματος συντίθεται από έξι δομικά στοιχεία που τελούν σε αλληλεξάρτηση και το προσδιορίζουν εννοιολογικά. Τα εν λόγω στοιχεία είναι τα εξής :

α) ο δημοκρατικός χαρακτήρας, **β)** ο προεδρευόμενος χαρακτήρας, **γ)** ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας, **δ)** ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας, **ε)** η δικαιοκρατία (κράτος δικαίου) **και στ')** ο κοινωνικός χαρακτήρας (κοινωνικό κράτος) .

3 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ.50.

4 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ.65.

Ειδικότερα :

A. Ο δημοκρατικός χαρακτήρας του πολιτεύματος έχει τις βάσεις του στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας δυνάμει της οποίας ο Λαός συνιστά το ανώτατο όργανο του Κράτους και ταυτοχρόνως την πηγή όλων των εξουσιών. Για πρώτη φορά χρησιμοποιείται ο όρος “λαός” αντί του Έθνους ως φορέας της κρατικής εξουσίας, διατύπωση που σύμφωνα και με τον Καθηγητή Α.Ράικο είναι επιστημονικά ορθότερη καθώς εστιάζει στον καθοριστικό και ρυθμιστικό για το πολίτευμα ρόλο του Εκλογικού Σώματος (του λαού εν στενή εννοία). Ωστόσο, η έννοια του Έθνους δεν παραλήφθηκε, αλλά αναφέρεται παράλληλα με τον Λαό και με τον τρόπο αυτό καθίσταται σαφές ότι οι συντεταγμένες εξουσίες/λειτουργίες αποσκοπούν στην εξυπηρέτηση των συμφερόντων του Ελληνισμού ως όλον, περιλαμβάνοντας επομένως και τους Έλληνες του εξωτερικού καθώς ακόμη και όσους δε διαθέτουν τα απαραίτητα προσόντα του εκλογέα. Το στοιχείο της δημοκρατίας αντικατοπτρίζεται περαιτέρω και σε ένα ευρύτερο φάσμα διατάξεων που με τη σειρά τους εμπίπτουν στην ασπίδα προστασίας του άρθρου 110 παρ.1, όπως οι διατάξεις για την κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τη διάκριση των εξουσιών και τις εκλογικές διαδικασίες⁵. Βασικός εγγυητής του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος είναι το ίδιο το Σύνταγμα, εξ ου και η πρόβλεψη, στην ακροτελεύτια διάταξή του, της θεμελιώδους υποχρέωσης των πολιτών να σέβονται το Σύνταγμα και τους σύμφωνα με αυτό νόμους, αλλά και του δικαιώματος-υποχρέωσης αντίστασης σε κάθε προσπάθεια κατάλυσής του δια της βίας (άρθρο 120 παρ.2 και 4⁶).

B. Ο προεδρευόμενος χαρακτήρας του πολιτεύματος συνιστά την ειδοποιό διαφορά από την “βασιλευομένη” και την “προεδρική” μορφή της δημοκρατίας, σηματοδοτώντας το πέρασμα από τη «κληρονομικώ δικαίω» φύση του αξιώματος του Ανώτατου Άρχοντος στην αιρετή και μη ισόβια φύση του θεσμικού οργάνου του Προέδρου της Δημοκρατίας, ο οποίος αποτελεί κατ' άρθρο 30 παρ.1⁷ Σ τον ρυθμιστή του Πολιτεύματος και εκλέγεται από τη Βουλή για περίοδο πέντε ετών. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η αναγραφή του όρου “Προεδρευομένη” θεωρήθηκε από μέρος της επιστημονικής κοινότητας, κατά την περίοδο της

5 Ράικος Γ. Αθανάσιος, Γενική Πολιτειολογία & Συνταγματικό Δίκαιο Ι, Νομική Βιβλιοθήκη 2018, σελ.444 επ.

6 Άρθρο 120 § 2. Ο σεβασμός στο Σύνταγμα και τους νόμους που συμφωνούν με αυτό και η αφοσίωση στην Πατρίδα και τη Δημοκρατία αποτελούν θεμελιώδη υποχρέωση όλων των Ελλήνων. § 4. Η τήρηση του Συντάγματος επαφίεται στον πατριωτισμό των Ελλήνων, που δικαιούνται και υποχρεούνται να αντιστέκονται με κάθε μέσο εναντίον οποιουδήποτε επιχειρεί να το καταλύσει με τη βία.

7 Άρθρο 30 § 1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας είναι ρυθμιστής του Πολιτεύματος. Εκλέγεται από τη Βουλή για περίοδο πέντε ετών, όπως ορίζεται στα άρθρα 32 και 33.

ψήφισης του Συντάγματος αλλά και έως σήμερα, ως περιττή και πλεονάζουσα, υπό το σκεπτικό ότι το αιρετό του αξιώματος του Αρχηγού του Κράτους συνεπάγεται αυτοδικαίως τον “αβασίλευτο” χαρακτήρα του πολιτεύματος ενώ και η “προεδρική” μορφή της Δημοκρατίας αποκλείεται, ομοίως, λόγω του ρητού χαρακτηρισμού της ως Κοινοβουλευτικής⁸. Τελικώς, ο επίμαχος όρος συμπεριλήφθηκε στην παρ.1 του άρθρου 1 Σ και κατ' επέκταση στην παρ. 1 του άρθρου 110 Σ περί των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων, αποσαφηνίζοντας και συμπροσδιορίζοντας το είδος και τη μορφή του πολιτεύματος, ενώ ταυτοχρόνως επέκτεινε τον σκληρό συνταγματικό πυρήνα προσθέτοντας σε αυτόν ολόκληρο το πλέγμα των κανόνων που πλαισιώνουν τον τρόπο εκλογής (*όχι άμεσα από τον Λαό*) του Προέδρου της Δημοκρατίας και δη το εύρος των αρμοδιοτήτων του (βλ. άρθρο 50 Σ⁹ - *τεκμήριο αρμοδιότητας υπέρ του Λαού*)¹⁰. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, θα πρέπει να καταστεί απολύτως σαφές ότι η προεδρευομένη μορφή του πολιτεύματος δεν καθιστά τον ΠτΔ το ανώτατο όργανο του Κράτους, καθώς ο θεσμικός αυτός ρόλος ανήκει στον κυρίαρχο Λαό, αλλά ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας αναγορεύεται μόνο σε Αρχηγό της Εκτελεστικής Εξουσίας.

Γ. Ο αντιπροσωπευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος αντανακλά τον τρόπο άσκησης της λαϊκής κυριαρχίας στα πλαίσια των σύγχρονων έμμεσων δημοκρατικών συστημάτων όπου ο κυρίαρχος Λαός δίνει την *πολιτική εντολή* στους αντιπροσώπους του, οι οποίοι εκλέγονται περιοδικά και άμεσα από αυτόν. Η εν λόγω σχέση αντιπροσωπείας, ωστόσο, δεν θα πρέπει να συγχέεται με την αντίστοιχη νομική έννοια του αστικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία ο αντιπρόσωπος δεσμεύεται απόλυτα από τις υποδείξεις του αντιπροσωπευομένου. Αντιθέτως, το Σύνταγμα εξοπλίζει την εθνική αντιπροσωπεία με απεριόριστη ελευθερία κατά την άσκηση των καθηκόντων της (άρθ.60 παρ.1¹¹) αποκλείοντας, έτσι, την ερμηνεία της προαναφερόμενης πολιτικής εντολής ως “επιτακτικής”, όπως άλλωστε συνεπάγεται και εκ της απουσίας οποιασδήποτε νομικής δυνατότητας του Λαού να προκαλέσει τη διάλυση της Βουλής. Προς την ίδια κατεύθυνση έγκειται και η κατοχύρωση του ανεύθυνου των βουλευτών κατ' άρθ.61¹² Σ, δυνάμει του οποίου ο βουλευτής χαίρει καθολικής και εσαεί ασυλίας για λόγους,

8 Ράικος Γ. Αθανάσιος, *όπ.π.*, σελ.451-452.

9 Άρθρο 50. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δεν έχει άλλες αρμοδιότητες παρά μόνο όσες του απονέμουν ρητά το Σύνταγμα και οι νόμοι που είναι σύμφωνοι μ' αυτό.

10 Χρήστος Τσιμπούκης, Αναθεωρώντας την Αναθεωρητική Διαδικασία, Α.Ν.Σάκκουλα 2009, σελ. 84.

11 Άρθρο 60 § 1. Οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση.

12 Άρθρο 61 § 1. Ο βουλευτής δεν καταδιώκεται ούτε εξετάζεται με οποιονδήποτε τρόπο για γνώμη ή ψήφο που έδωσε κατά την άσκηση των βουλευτικών καθηκόντων. § 2. Ο βουλευτής διώκεται μόνο για συκοφαντική δυσφήμιση, κατά το νόμο, ύστερα από άδεια της Βουλής. Αρμόδιο για την εκδίκαση είναι το Εφετείο. Η άδεια θεωρείται ότι οριστικά δεν δόθηκε, αν η Βουλή δεν αποφανθεί μέσα σε σαράντα πέντε ημέρες αφότου η έγκληση περιήλθε στον Πρόεδρο της Βουλής. Αν η Βουλή αρνηθεί να δώσει την άδεια ή αν περάσει άπρακτη η προθεσμία, η πράξη

πράξεις ή παραλείψεις που τελούν σε άμεση συνάρτηση με το αξίωμά του, με μοναδική εξαίρεση τη διάπραξη συκοφαντικής δυσφήμισης. Δηλωτική του αποκλεισμού κάθε είδους αντιπροσωπείας του αστικού δικαίου στη σχέση μεταξύ εκλογέων και βουλευτών αποτελεί, επίσης, η διάταξη της παρ.2 του άρθ.51, η οποία αναγορεύει τους βουλευτές σε «αντιπροσώπους του Έθνους»¹³. Ο θεσμός της αντιπροσώπευσης, έτσι όπως κατοχυρώνεται από το Σύνταγμα του 1975, κάμπτεται **μόνο** στην περίπτωση του άρθρου 44 παρ.2¹⁴ όπου και μετά την αναθεώρησή του (το 1986) διατηρεί έως σήμερα ενεργό το στοιχείο της άμεσης δημοκρατίας μέσω της δυνατότητας προκήρυξης δημοψηφίσματος επί κρίσιμων εθνικών θεμάτων και για ψηφισμένα νομοσχέδια που αφορούν μείζον κοινωνικό ζήτημα. Σύμφωνα, όμως, με την άποψη μέρους της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου, ο λαός συμπράττει αποφασιστικά -και άρα ενεργά- στη λειτουργία του πολιτεύματος μέσα από την άσκηση και άλλων κοινωνικών και ατομικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα συνδικαλισμού και διαπραγμάτευσης των συλλογικών συμβάσεων εργασίας, το δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης και έγγραφης αναφοράς ενώπιον των κρατικών αρχών καθώς και η ελευθερία ίδρυσης πολιτικών κομμάτων και συμμετοχής σε αυτά¹⁵.

Δ. Ο κοινοβουλευτικός χαρακτήρας του πολιτεύματος προσδιορίζει το είδος του αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης που υιοθετήθηκε από την Ελληνική Δημοκρατία σε αντιδιαστολή με συστήματα αντιπροσώπευσης όπως το “προεδρικό” ή “ημι-προεδρικό” και εκφράζεται μέσω της εξάρτησης της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη του κοινοβουλίου **και μόνο** (*αρχή της δεδηλωμένης*), καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας της. Στο δίπτυχο, επομένως, του αντιπροσωπευτικού & κοινοβουλευτικού συστήματος η λειτουργία του πολιτεύματος στηρίζεται καταρχάς στη βούληση του κυρίαρχου Λαού (*Εκλογικό Σώμα*) δια της εκλογής των αντιπροσώπων του στο Κοινοβούλιο και εν συνεχεία στα μέλη της εθνικής αντιπροσωπείας, τα οποία εγκρίνουν με τη σειρά τους την κοινοβουλευτική πλειοψηφία που θα αποτελέσει την Κυβέρνηση για την περίοδο της τετραετούς θητείας της νεοσυσταθείσας Βουλής. Ο όρος “Κοινοβουλευτική” που (συν)προσδιορίζει τη Δημοκρατία της χώρας κατ' άρθ.

θεωρείται ανέγκλητη. Η παράγραφος αυτή έχει εφαρμογή από την προσεχή βουλευτική περίοδο. § 3. Ο βουλευτής δεν έχει υποχρέωση μαρτυρίας για πληροφορίες που περιήλθαν σ' αυτόν ή δόθηκαν από αυτόν κατά την άσκηση των καθηκόντων του, ούτε για τα πρόσωπα που του εμπιστεύθηκαν τις πληροφορίες ή στα οποία αυτός τις έδωσε.

13 Ράικος Γ. Αθανάσιος, *όπ.π.*, σελ. 455-456.

14 Άρθρο 44 § 2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας προκηρύσσει με διάταγμα δημοψήφισμα για κρίσιμα εθνικά θέματα, ύστερα από απόφαση της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών, που λαμβάνεται με πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Δημοψήφισμα προκηρύσσεται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με διάταγμα και για ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό ζήτημα, εκτός από τα δημοσιονομικά, [...] .

15 Κώστας Γ. Μαυριάς, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Α.Ν. Σάκκουλα 2000, σελ. 310.

1 παρ.1 Σ χρησιμοποιείται για πρώτη φορά από τον συντακτικό νομοθέτη του 1975 καθιστώντας ως βασικό συστατικό στοιχείο της μορφής του Πολιτεύματος την **κοινοβουλευτική ευθύνη** της Κυβέρνησης (άρθ. 84¹⁶ Σ). Η κοινοβουλευτική μορφή του ελληνικού πολιτεύματος προκύπτει εξίσου σαφώς και από τις διατάξεις των άρθρων 35 παρ.1 και 50 Σ, με τις οποίες θεσπίζεται αφενός η αρχή της προσυπογραφής των πράξεων του ΠτΔ από τους αρμόδιους Υπουργούς και αφετέρου το τεκμήριο αρμοδιότητας κατά του ΠτΔ. Το σύνολο αυτό των διατάξεων συνιστά την ειδοποιό διαφορά του πολιτεύματός μας από τα προεδρικά συστήματα διακυβέρνησης, στα οποία ο Πρόεδρος και τα λοιπά όργανα της εκτελεστικής εξουσίας «είναι τελείως ανεξάρτητα απέναντι στο Κοινοβούλιο»¹⁷.

Ε, ΣΤ' . Το κοινωνικό κράτος δικαίου ολοκληρώνει, εν τέλει, το μορφολογικό σύμπλεγμα του ελληνικού πολιτεύματος με τη δικαιοκρατούμενη και κοινωνική μορφή αυτού να κατοχυρώνονται ρητά στην παρ.1 εδ.α' του άρθρου 25 Σ¹⁸. Η εν λόγω διάταξη, βέβαια, είναι γενικού χαρακτήρα και εξειδικεύεται εννοιολογικά από τις επιμέρους συνταγματικές διατάξεις που προσδιορίζουν τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα (άρθρα 4 επ.), τη διάκριση των εξουσιών (άρθρο 26) και την άσκησή τους βάσει του Συντάγματος (άρθρο 1 παρ. 3), τη νομιμότητα της διοικητικής δράσης (άρθρο 95 παρ. 1α'), τον δικαστικό έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων κατ' άρθρο 93 παρ.4 και την ανεξαρτησία της δικαστικής λειτουργίας (άρθρα 87 επ.) σε συνδυασμό με το δικαίωμα στον φυσικό δικαστή (άρθρο 20) καθώς και την εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ.1 εδ.δ'¹⁹) ως προς την

16 Άρθρο 84 §1. Η Κυβέρνηση οφείλει να έχει την εμπιστοσύνη της Βουλής. Μέσα σε δεκαπέντε ημέρες από την ορκωμοσία του Πρωθυπουργού, η Κυβέρνηση υποχρεούται να ζητήσει ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής και μπορεί να τη ζητεί και οποτεδήποτε άλλοτε. Η Βουλή, αν έχουν διακοπεί οι εργασίες της κατά το σχηματισμό της Κυβέρνησης, καλείται μέσα σε δεκαπέντε ημέρες να αποφανθεί για την πρόταση εμπιστοσύνης. §2. Η Βουλή μπορεί με απόφασή της να αποσύρει την εμπιστοσύνη της από την Κυβέρνηση ή από μέλος της. Πρόταση δυσπιστίας μπορεί να υποβληθεί μόνο μετά την πάροδο εξαμήνου αφότου η Βουλή απέρριψε πρόταση δυσπιστίας. Η πρόταση δυσπιστίας πρέπει να είναι υπογραμμένη από το ένα έκτο τουλάχιστον των βουλευτών και να περιλαμβάνει σαφώς τα θέματα για τα οποία θα διεξαχθεί η συζήτηση. §3. Κατ' εξαίρεση μπορεί να υποβληθεί πρόταση δυσπιστίας και πριν από την πάροδο εξαμήνου, αν είναι υπογραμμένη από την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών. §4. Η συζήτηση για την πρόταση εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας αρχίζει μετά δύο ημέρες από την υποβολή της σχετικής πρότασης, εκτός αν η Κυβέρνηση, σε περίπτωση πρότασης δυσπιστίας, ζητήσει να αρχίσει αμέσως η συζήτηση, η οποία δεν μπορεί να παραταθεί πέρα από τρεις ημέρες από την έναρξή της. §5. Η ψηφοφορία για την πρόταση εμπιστοσύνης ή δυσπιστίας διεξάγεται αμέσως μόλις τελειώσει η συζήτηση, μπορεί όμως να αναβληθεί για σαράντα οκτώ ώρες, αν το ζητήσει η Κυβέρνηση. §6. Πρόταση εμπιστοσύνης δεν μπορεί να γίνει δεκτή, αν δεν εγκριθεί από την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων βουλευτών, η οποία όμως δεν επιτρέπεται να είναι κατώτερη από τα δύο πέμπτα του όλου αριθμού των βουλευτών. Πρόταση δυσπιστίας γίνεται δεκτή, μόνο αν εγκριθεί από την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών. §7. Κατά την ψηφοφορία για τις πιο πάνω προτάσεις ψηφίζουν οι Υπουργοί και Υφυπουργοί που είναι μέλη της Βουλής.

17 Ράικος Γ. Αθανάσιος, όπ.π., σελ. 453.

18 Άρθρο 25 § 1 εδ.α'. Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους.

19 Άρθρο 25 § 1 εδ. δ'. Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ

κατ' εξαίρεση επιβολή περιορισμών επί των σχετικών δικαιωμάτων²⁰. Ωστόσο, όπως επισημαίνεται και από μέρος της επιστημονικής κοινότητας, η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου, που εισήχθη ρητά στο ελληνικό Σύνταγμα με την αναθεώρηση του 2001, αν και αποτελεί πλέον στοιχείο της μορφής του πολιτεύματος δεν συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για τον χαρακτηρισμό του ως δημοκρατικού, καθότι το ελληνικό πολίτευμα ήταν και πριν την εν λόγω προσθήκη στο άρθρο 25 εξίσου δημοκρατικό²¹. Σε κάθε περίπτωση, η επιλογή της ρητής αναφοράς στην *κοινωνική δικαιοσύνη* αποτελεί συνειδητή επιλογή του αναθεωρητικού νομοθέτη να υπογραμμίσει την εμφατική σημασία της μέριμνας, μέσα σε μια *δικαιοκρατούμενη κοινωνία* (κράτος δικαίου), υπέρ των λιγότερων ευνοουμένων και συνάμα να χαράζει τις κατευθυντήριες γραμμές, που οφείλει να ακολουθεί ο εκάστοτε κοινός νομοθέτης, προς μια κοινωνική πολιτική η οποία περιορίζει τις ταξικές ανισότητες και αδικίες, ερειδόμενη **πρωτίστως** στο πνεύμα του άρθρου 2 παρ.1²² Σ περί προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των *κοινωνικών διατάξεων* των άρθρων 16, 21, 22 και 24 Σ για την παιδεία, την οικογένεια, την εργασία και τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος αντίστοιχα, αγαθών που τελούν, επίσης ρητά κατά το Σύνταγμα, υπό την αιγίδα της Πολιτείας. Τόσο η αρχή του κράτους δικαίου όσο και η αρχή του κοινωνικού κράτους αποτελούν θεσμική καινοτομία της αναθεώρησης του 2001, καθώς τα προγενέστερα Συντάγματα δεν προέβλεπαν ρητά τη δικαιοκρατούμενη μορφή του πολιτεύματος, η οποία βέβαια συναγόταν δίχως αμφιβολία από τις λοιπές συνταγματικές διατάξεις που συνθέτουν το εννοιολογικό φάσμα του κράτους δικαίου. Η δε κοινωνική μορφή του πολιτεύματος συνιστά πρόβλεψη αντίστοιχη της ουσιώδους αρχής που θεμελιώνεται στο άρθρο 28 του Θεμελιώδη Νόμου της Γερμανίας²³ αλλά και επιδίωξη του κοινοτικού (ενωσιακού) πρωτογενούς και παράγωγου δικαίου, καθώς το *οικοδόμημα* της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίζεται εν πολλοίς στη θεσμοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και στη σταδιακή εμπέδωση του κοινωνικού κράτους δικαίου, έτσι όπως προκύπτει μέσα από τις συνταγματικές παραδόσεις και πρακτικές των κρατών μελών αλλά και τον κοινό σχεδιασμό για μια κοινωνική πολιτική με ιδιαίτερη ευαισθησία στα ζητήματα της απασχόλησης, της υγείας και του περιβάλλοντος παράλληλα με την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού.

αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας.

20 Ράικος Γ. Αθανάσιος, *όπ.π.*, σελ.460-461.

21 Αντώνης Μ. Παντελής, *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*, Εκδόσεις Λιβάνη 2007, σελ. 89.

22 Άρθρο 2 § 1. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την **πρωταρχική** υποχρέωση της Πολιτείας.

23 Βλ. Ράικου Γ. Αθανάσιου, *όπ.π.*, σελ. 457-458.

2.2 Η έννοια της **βάσης** του πολιτεύματος

Λαμβάνοντας υπόψη την πρόθεση του συντακτικού νομοθέτη του 1975 να προσδιορίσει κατά το δυνατόν σαφέστερα και πληρέστερα το πλέγμα των μη αναθεωρήσιμων διατάξεων του νέου Συντάγματος, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη σημασία του όρου “βάση” του πολιτεύματος αποκλειστικά στο νόημα των διατάξεων των παραγράφων 2 και 3 του άρθρου 1 Σ²⁴ περί **λαϊκής κυριαρχίας** και όχι στον ευρύτερο κύκλο των “οργανωτικών βάσεων” του πολιτεύματος, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης από τη θεωρία του συνταγματικού δικαίου και ενδεχομένως να επιδέχονται διαφορετικής ερμηνείας στα πλαίσια του επιστημονικού διαλόγου. Εξάλλου, από τη διατύπωση του άρθρου 110 παρ.1 προκύπτει ότι βούληση του νομοθέτη δεν είναι η γενική αναφορά στα στοιχεία που συνθέτουν τις οργανωτικές βάσεις του ελληνικού πολιτεύματος, καθώς σε αυτήν την περίπτωση δε θα είχε προβεί στην ειδική μνεία αυτών που ξεκάθαρα επιθυμεί να προστατεύσει από την αναθεωρητική διαδικασία, όπως τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος και τη διάκριση των εξουσιών²⁵. Αναμφίβολα, λοιπόν, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η έννοια της βάσης του πολιτεύματος ταυτίζεται πλήρως με την πανηγυρική εξαγγελία της παρ.2 του άρθρου 1 Σ στην οποία γίνεται λόγος για το “θεμέλιο” του πολιτεύματος που δεν είναι άλλο από τον Κυρίαρχο Λαό, η κυριαρχία του οποίου επεξηγείται στην αμέσως επόμενη παράγραφο (παρ.3) του ιδίου άρθρου καθιστώντας τον Λαό εν στενή έννοια, ήτοι το Εκλογικό Σώμα, ως τον μοναδικό νομιμοποιητικό παράγοντα για την ύπαρξη και άσκηση όλων των εξουσιών/λειτουργιών²⁶. Η εν λόγω νομιμοποίηση συνεπάγεται την ανάγκη εκδήλωσης της λαϊκής κυριαρχίας μέσα από κάθε έκφανση της άσκησης **δημόσιας εξουσίας** καταλαμβάνοντας, τοιουτοτρόπως, το σύνολο των πολιτειακών θεσμών, υπαρχόντων αλλά και εν δυνάμει συσταμένων και δεσμεύοντας-καθοδηγώντας τις ενέργειες τόσο των επίσημων Φορέων και των μελών τους όσο και των φυσικών ή νομικών προσώπων που δύνανται να συνδράμουν άμεσα ή επικουρικά στην αποστολή τους.

Η προστατευτική ασπίδα του άρθρου 110 παρ.1 δεν καλύπτει, βέβαια, μόνο τις προαναφερόμενες διατάξεις του άρθρου 1 Σ που κατοχυρώνουν τη λαοκρατική νομιμοποίηση των εξουσιών, αλλά εκτείνεται σε όλο το φάσμα των διατάξεων που συστήνουν τον ιστορικό και εννοιολογικό πυρήνα της Λαϊκής Κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να εντάξουμε στο

24 Άρθρο 1 § 2. Θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία. § 3. Όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το Λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και του Έθνους και ασκούνται όπως ορίζει το Σύνταγμα.

25 Βενιζέλος Ευάγγελος, όπ.π., σελ.71-72.

26 Χρήστος Τσιμπούκης, όπ.π., σελ. 85-86.

πλέγμα των μη αναθεωρήσιμων συνταγματικών διατάξεων και τις παραγράφους 3²⁷ και 4 του άρθρου 120 Σ, βάσει των οποίων η διαφύλαξη της λαϊκής κυριαρχίας συνδέεται, όπως έχουμε προαναφέρει, με τον πατριωτισμό των Ελλήνων (*δικαίωμα και καθήκον αντίστασης*), ενώ κάθε προσπάθεια σφετερισμού της διώκεται ποινικά αμέσως μετά την αποκατάσταση της νομιμότητας. Στο διασφαλιζόμενο περιεχόμενο της εξουσίας του Κυρίαρχου Λαού εμπίπτει, επίσης, η διάταξη του άρθρου 51 παρ.3²⁸ περί της άμεσης, καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας για την ανάδειξη της εθνικής αντιπροσωπείας, με την οποία κατοχυρώνεται συνταγματικά η ισότητα της ψήφου καθώς και η διάταξη του άρθρου 52 Σ²⁹, η οποία καθιστά υποχρέωση της Πολιτείας την εγγύηση της ελεύθερης και ανόθευτης εκδήλωσης της λαϊκής βούλησης. Επιπροσθέτως, στην εννοιολογική σφαίρα της Λαϊκής Κυριαρχίας εντάσσονται και οι διατάξεις που καθορίζουν τον αντιπροσωπευτικό και κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος και δη οι διατάξεις που αφορούν τη λειτουργία της Βουλής κατ' άρθρο 66³⁰ και 65 παρ.1³¹ Σ, δυνάμει των οποίων κατοχυρώνεται η **δημοσιότητα** των κοινοβουλευτικών συνεδριάσεων και ο ελεύθερος και δημοκρατικός τους χαρακτήρας, αλλά και η εσωτερική αυτονομία του Κοινοβουλίου. Ιδιαίτερη σημασία έχει και η διάταξη της παρ.1 του άρθρου 53³² Σ, σύμφωνα με την οποία η υλοποίηση της κυριαρχίας του λαού εν στενή εννοία κρίνεται ως αλληλένδετη με την περιοδική ανανέωση της θητείας της Βουλής σε τακτά χρονικά διαστήματα (τέσσερα έτη) και τη διαφύλαξη της χρονικής συνέχειας μεταξύ της λήξης μιας βουλευτικής περιόδου και της διεξαγωγής των εθνικών εκλογών³³. Επομένως, η πολιτική εντολή που δίνεται από το εκλογικό σώμα στα μέλη της εθνικής αντιπροσωπείας δε θα μπορούσε να εκληφθεί ως ουσιαστική εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας εάν δεν προβλεπόταν η σε εύλογα σύντομο χρονικό διάστημα

27 Άρθρο 120 § 3. Ο σφετερισμός, με οποιονδήποτε τρόπο, της λαϊκής κυριαρχίας και των εξουσιών που απορρέουν από αυτή διώκεται μόλις αποκατασταθεί η νόμιμη εξουσία, οπότε αρχίζει και η παραγραφή του εγκλήματος.

28 Άρθρο 51 § 3. Οι βουλευτές εκλέγονται με άμεση, καθολική και μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες που έχουν εκλογικό δικαίωμα, όπως νόμος ορίζει. Ο νόμος δεν μπορεί να περιορίσει το εκλογικό δικαίωμα παρά μόνο αν δεν έχει συμπληρωθεί κατώτατο όριο ηλικίας ή για ανικανότητα δικαιοπραξίας ή ως συνέπεια αμετάκλητης ποινικής καταδίκης για ορισμένα εγκλήματα.

29 Άρθρο 52. Η ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης, ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας, τελεί υπό την εγγύηση όλων των λειτουργών της Πολιτείας, που έχουν υποχρέωση να τη διασφαλίζουν σε κάθε περίπτωση. Νόμος ορίζει τις ποινικές κυρώσεις κατά των παραβατών της διάταξης αυτής.

30 Άρθρο 66 § 1. Η Βουλή συνεδριάζει δημόσια στο Βουλευτήριο, [...].

31 Άρθρο 65 § 1. Η Βουλή ορίζει τον τρόπο της ελεύθερης και δημοκρατικής λειτουργίας της με Κανονισμό, που ψηφίζεται από την Ολομέλεια κατά το άρθρο 76 και δημοσιεύεται με παραγγελία του Προέδρου της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

32 Άρθρο 53 § 1. Οι βουλευτές εκλέγονται για τέσσερα συνεχή έτη που αρχίζουν από την ημέρα των γενικών εκλογών. Μόλις λήξει η βουλευτική περίοδος, με προεδρικό διάταγμα, που προσυπογράφεται από το Υπουργικό Συμβούλιο, διατάσσεται η διενέργεια γενικών βουλευτικών εκλογών μέσα σε τριάντα ημέρες και η σύγκληση της νέας Βουλής σε τακτική σύνοδο μέσα σε άλλες τριάντα ημέρες από αυτές.

33 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ.90-96.

δυνατότητα ανανέωσής της και συνακόλουθα ισχυροποίησης του νομιμοποιητικού της χαρακτήρα.

Ιστορικά, η ιδέα της Λαϊκής Κυριαρχίας συνδέεται με την αρχή του πολυκομματισμού και του δικαιώματος των πολιτών να δρουν μέσα από οργανωμένες κοινωνικές ομάδες κάθε μορφής και βεληνεκούς. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να εκλάβουμε ως υπαγόμενες στην προστατευόμενη “βάση” του πολιτεύματος τις διατάξεις που προβλέπουν την ίδρυση των πολιτικών κομμάτων και τη συμμετοχή σε αυτά (άρθρο 29 παρ.1³⁴) καθώς και τα *δικαιώματα ομαδικής δράσης*, ήτοι το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11³⁵), του συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 12 παρ.1-3³⁶), του συνδικαλισμού και της απεργίας (άρθρο 23 παρ.1, 2 εδ.α'³⁷) αλλά και της ελευθερίας διάδοσης των ιδεών (άρθρο 14 παρ.1, 2, 3εδ.α'³⁸). Πιο συγκεκριμένα, η εμπέδωση της κυριαρχίας του Λαού απαιτεί τη μέριμνα της Πολιτείας για τη συντεταγμένη αλλά και ανεμπόδιση ίδρυση των πολιτικών κομμάτων, καθώς και τη δημιουργία των προϋποθέσεων για την ισότιμη μεταχείρισή τους στα πλαίσια ενός ελεύθερου πολιτικού ανταγωνισμού που εξυπηρετεί ουσιαστικότερα τις αρχές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η ύπαρξη, ωστόσο, πολιτικών κομμάτων που λειτουργούν επί ίσοις όροις, ενθαρρύνοντας τη συμμετοχή στα κοινά των πολιτών που χαίρουν του εκλογικού δικαιώματος, δεν αποτελεί τη μοναδική έκφραση διάπλωσης και έκφρασης της λαϊκής βούλησης, η οποία αναπτύσσεται εξίσου καθοριστικά για τη διαμόρφωση της κοινής πολιτικής γνώμης μέσω της δράσης διαφόρων ειδών “ομάδων πίεσης”, όπως οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, τα σωματεία και οι ενώσεις προσώπων μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, και κυρίως μέσω του ελεύθερου και άνευ λογοκρισίας τρόπου διάδοσης των στοχασμών, είτε αυτή συντελείται μεμονωμένα είτε δια του Τύπου³⁹.

34 Άρθρο 29 § 1. Έλληνες πολίτες που έχουν το εκλογικό δικαίωμα μπορούν ελεύθερα να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα, που η οργάνωση και η δράση τους οφείλει να εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος. [...]

35 Άρθρο 11 § 1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα. § 2. Μόνο στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί να παρίσταται η αστυνομία [...].

36 Άρθρο 12 § 1. Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια. § 2. Το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση του νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση. § 3. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου εφαρμόζονται αναλόγως και σε ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν σωματείο.

37 Άρθρο 23 § 1. Το Κράτος λαμβάνει τα προσηκόντα μέτρα για τη διασφάλιση της συνδικαλιστικής ελευθερίας και την ανεμπόδιση άσκηση των συναφών μ' αυτή δικαιωμάτων εναντίον κάθε προσβολής τους, μέσα στα όρια του νόμου. § 2. Η απεργία αποτελεί δικαίωμα και ασκείται από τις νόμιμα συστημένες συνδικαλιστικές οργανώσεις για τη διαφύλαξη και προαγωγή των οικονομικών και εργασιακών γενικά συμφερόντων των εργαζομένων.

38 Άρθρο 14 §1. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους. § 2. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται. § 3. Η κατάσταση εφημερίδων και άλλων εντύπων, είτε πριν από την κυκλοφορία είτε ύστερα από αυτή, απαγορεύεται.

39 Βενιζέλος Ευάγγελος, *όπ.π.*, σελ.98-102.

Ολοκληρώνοντας την αναφορά μας στο σύνολο των συνταγματικών διατάξεων που πλαισιώνουν την έννοια της βάσης του πολιτεύματος κατ' άρθρο 110 παρ.1 Σ και, επομένως, της Λαϊκής Κυριαρχίας, θα πρέπει να εστιάσουμε στη σημασία του άρθρου **50 Σ** (βλ. υποσημ.9), το οποίο, όπως ήδη θίξαμε ανωτέρω, θέτει τα όρια των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας θεσπίζοντας το τεκμήριο αρμοδιότητας υπέρ του Λαού. Σύμφωνα, λοιπόν, με την εν λόγω διάταξη ο Αρχηγός του Κράτους και ρυθμιστής του Πολιτεύματος κατ' άρθρο 30 Σ (βλ. υποσημ.7) διαθέτει **αποκλειστικά** τις αρμοδιότητες που ρητά το ίδιο το Σύνταγμα και οι βάσει αυτού νόμοι του αναθέτουν, παρά το γεγονός ότι το αξίωμα του ανώτατου άρχοντος δεν είναι πλέον κληρονομικό αλλά αιρετό. Με τον τρόπο αυτόν ισχυροποιείται ο θεσμικός ρόλος του Κοινοβουλίου, το οποίο εξάλλου εκπροσωπεί τον Κυρίαρχο Λαό όντας το μοναδικό άμεσα εκλεγμένο όργανο της Πολιτείας, και ταυτόχρονα παγιώνεται η βούληση του συντακτικού νομοθέτη αναφορικά με την τυπολογική μορφή του ελληνικού πολιτεύματος, στο οποίο η διαδικασία εκλογής (άμεσα από τη βουλή/έμμεσα από το εκλογικό σώμα) και το εύρος της εξουσίας του Προέδρου της Δημοκρατίας εξυπηρετούν τόσο την αποτύπωση της δημοκρατικής αρχής ως έννοιας ταυτόσημης με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας όσο και τον αποκλεισμό οποιασδήποτε διεύρυνσης των προεδρικών αρμοδιοτήτων προς την κατεύθυνση έτερων δημοκρατικών συστημάτων με χαρακτήρα, όμως, “προεδρικό”, όπως το σύστημα δημοκρατίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ή το αντίστοιχο της Γαλλικής Δημοκρατίας με χαρακτήρα “ημι-προεδρικό”. Εν κατακλείδι, η συνταγματική κατοχύρωση του τεκμηρίου αρμοδιότητας κατά του Προέδρου της Δημοκρατίας και υπέρ του Λαού είναι άμεση απόρροια της λαοκρατικής αντίληψης περί νομιμοποίησης των εξουσιών/λειτουργιών, με εξίσου συμβολική αλλά και πρακτική σπουδαιότητα, ανεξαρτήτως εάν εκ του αποτελέσματος οδηγηθήκαμε, μετά και την αναθεώρηση του 1986, σε ένα σύστημα περισσότερο *πρωθυπουργοκεντρικό* και όχι στην ενδυνάμωση του σώματος της εθνικής αντιπροσωπείας και κατ' επέκταση της λαϊκής κυριαρχίας.

2.2.i Λαϊκή κυριαρχία, εκλογικευμένος κοινοβουλευτισμός και αναθεώρηση

Παράλληλα με την ανακήρυξη της κυριαρχίας του Λαού σε θεμέλιο/βάση του πολιτεύματος, ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 προκρίνει ξεκάθαρα μία *εκλογικευμένη* θεώρηση περί κοινοβουλευτισμού, όπου η Κυβέρνηση “πιο εύκολα” μένει στην εξουσία παρά

ανατρέπεται. Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι ο όρος «κοινοβουλευτισμός» αντιστοιχεί στην ειδική διεργασία σχηματισμού πολιτικής θέλησης, μέσω ενός δημοκρατικά νομιμοποιημένου αντιπροσωπευτικού συλλογικού οργάνου. Κοινοβουλευτικό δε σύστημα είναι η μορφή διακυβέρνησης δυνάμει της οποίας η Κυβέρνηση εξαρτάται από το Κοινοβούλιο, αναδεικνύεται και διατηρείται από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ενώ ελέγχεται κατά τη διάρκεια του βίου της και από τη μειοψηφία. Διακρίνεται ως εκ τούτου από το προεδρικό σύστημα, κατά το οποίο η Κυβέρνηση δεν εξαρτάται από το Κοινοβούλιο, αλλά από τον ΠτΔ, και από το ημι-προεδρικό, κατά το οποίο η Κυβέρνηση εξαρτάται από το Κοινοβούλιο και τον Πρόεδρο. Σε αντίθεση, όμως, με την ιδέα του κλασσικού κοινοβουλευτισμού, ο εκλογικευμένος-πειθαρχημένος κοινοβουλευτισμός, που καθιέρωσε ο Έλληνας συντακτικός νομοθέτης, επιδιώκει, πρωτίστως, τον σχηματισμό σταθερών κυβερνήσεων. Η αντίληψη αυτή αποτυπώνεται, κυρίως, στην παρ.6 του άρθρου 84 του Συντάγματος 1975/86/2001/08/19 : «Πρόταση εμπιστοσύνης δεν μπορεί να γίνει δεκτή, αν δεν εγκριθεί από την απόλυτη πλειοψηφία των παρόντων βουλευτών, η οποία όμως δεν επιτρέπεται να είναι κατώτερη από τα δύο πέμπτα του όλου αριθμού των βουλευτών (δηλ. *αρκούν 120 ψήφοι*). Πρόταση δυσπιστίας γίνεται δεκτή, μόνο αν εγκριθεί από την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών» (*151 ψήφοι τουλάχιστον!*). Η ιδιαίτερη μεταχείριση της εκτελεστικής εξουσίας έναντι του σώματος των αντιπροσώπων, στο Σύνταγμα του 1975, γίνεται αντιληπτή και από τις αρμοδιότητες που απονεμήθηκαν στον ΠτΔ στα πρότυπα της 5ης Γαλλικής Δημοκρατίας, οι οποίες ακόμη και αν δεν ασκήθηκαν, μαρτυρούν τον μικτό χαρακτήρα εκείνου του πολιτεύματος. Διότι, αν και θέσπιζε κατ' άρθρα 1 παρ.1, 35 παρ.1 και 84 το κοινοβουλευτικό πολίτευμα, εντούτοις, καθιέρωνε παράλληλα το προεδρικό σύστημα (άρθ.35 παρ.2) αναφορικά με τις πράξεις του ΠτΔ τις οποίες εξέδιδε, κατά το γαλλικό μοντέλο, χωρίς τη σύμπραξη της Κυβέρνησης. Σύμφωνα δε με το Κυβερνητικό Σχέδιο του Συντάγματος (κατ' άρθρο 30) ο ΠτΔ χαρακτηριζόταν ως «εγγυητής της αρμονικής λειτουργίας των εξουσιών της Πολιτείας», όρος που τελικά αντικαταστάθηκε με τον περισσότερο ουδέτερο χαρακτηρισμό «ρυθμιστής του πολιτεύματος».

Οι εν λόγω “υπερεξουσίες” του ΠτΔ επικρίθηκαν εντόνως ως ασύμβατες με το πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, υπό το σκεπτικό ότι θεσπίζουν αντικοινοβουλευτικού χαρακτήρα προεδρικές αρμοδιότητες⁴⁰ ενδυναμώνοντας δυσανάλογα με τις επιταγές της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας τον ρυθμιστικό ρόλο του Αρχηγού

40 Ι.Σ.Τ.Α.ΜΕ. – Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013 : Νίκος Παπαχρήστος, Τρόπος εκλογής και αρμοδιότητες του ΠτΔ, σελ. 151.

του Κράτους (Εκτελεστικής Εξουσίας). Τη δυσαρμονία αυτή επιχείρησε να αποκαταστήσει η συνταγματική αναθεώρηση του 1986, περικόπτοντας τις προεδρικές αρμοδιότητες με την ταυτόχρονη εκχώρησή τους στο Κοινοβούλιο και πιο συγκεκριμένα στην εκάστοτε κυβερνώσα πλειοψηφούσα παράταξη και δη στον επικεφαλής αυτής⁴¹. Ειδικότερα, αναθεωρήθηκαν οι διατάξεις των άρθρων 32, 35, 37-39, 41-44, 47 και 48 του Συντάγματος του 1975 και τέθηκαν οι βάσεις του πρωθυπουργοκεντρικού συστήματος που χαρακτηρίζει έως και σήμερα τον τρόπο που εκλαμβάνεται -ως επί το πλείστον- η έννοια της διακυβέρνησης της χώρας. Οι σπουδαιότερες αλλαγές της αναθεώρησης του 1986 ήταν η κατάργηση της δυνατότητας του ΠτΔ να παύει την Κυβέρνηση, να διαλύει τη Βουλή εφόσον κρίνει ότι δεν ανταποκρίνεται στο “λαϊκό αίσθημα” και να αποφασίζει την προκήρυξη δημοψηφίσματος επί κρίσιμων εθνικών θεμάτων. Οι αρμοδιότητες, μάλιστα, αυτές δεν είχαν ως προαπαιτούμενο την προσυπογραφή του αρμόδιου υπουργού και παρείχαν στον ΠτΔ την ευχέρεια να ασκεί αποφασιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή, ανεξαρτήτως εάν τελικώς δεν έτυχαν πρακτικής εφαρμογής. Πάρα ταύτα, η αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων κρίθηκε απαραίτητη για την ολοκλήρωση της κατοχύρωσης του κοινοβουλευτικού συστήματος, αφαιρώντας από τον ΠτΔ τα περιθώρια ουσιαστικής παρέμβασής του στη λειτουργία του Πολιτεύματος. Σύμφωνα δε με τον Κώστα Χρυσόγονο, οι συνταγματικές αλλαγές του 1986 αποτελούν «το επιστέγασμα της αργής και βασανιστικής εξέλιξης, η οποία ξεκίνησε το 1875 με την αρχή της “δεδηλωμένης” και διήλθε μέσα από τις οδυνηρές εμπειρίες των βασιλικών εκτροπών από τον κοινοβουλευτισμό, όπως ιδίως ο εθνικός διχασμός το 1915 και η αποστασία το 1965». Υπό το σκεπτικό αυτό, η πρώτη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1975 μπορεί να θεωρηθεί ως μία ακόμα δημοκρατική κατάκτηση, καθώς, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Φίλιππος Σπυρόπουλος, «η μείζων κατοχύρωση του κοινοβουλευτισμού έχει ως επακόλουθο και τη μείζονα κατοχύρωση της δημοκρατικής αρχής καθ' εαυτήν, δεδομένου ότι συνεπάγεται ενίσχυση της Βουλής ως νομοθετικού και κυρίως ως αντιπροσωπευτικού οργάνου»⁴².

Ωστόσο, στα πλαίσια ενός ήδη ορθολογικού κοινοβουλευτισμού, η περαιτέρω συγκέντρωση εξουσιών-αρμοδιοτήτων στο πρόσωπο του Πρωθυπουργού μπορεί εξίσου εύλογα να θεωρηθεί ως ασύμβατη με το πνεύμα της Λαϊκής Κυριαρχίας, όπως αυτή θα πρέπει να εκδηλώνεται μέσα από ένα πραγματικά αποτελεσματικό αντιπροσωπευτικό-κοινοβουλευτικό σύστημα. Και τούτο διότι, μόνο κατ' επίφαση οι επίμαχες “υπερεξουσίες” του ΠτΔ εκχωρήθηκαν στη Βουλή, αλλά κατ' ουσία διατηρήθηκε η τάση της υπέρμετρα ενισχυμένης

41 Χρήστος Τσιμπούκης, ό.π., σελ.66.

42 Κώστας Χρυσόγονος, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ.Σάκκουλα 2014, σελ.113.

εκτελεστικής εξουσίας, με τη διαφορά ότι ο Πρωθυπουργός και όχι ο Πρόεδρος κατέστη πλέον ο φορέας τους. Η εν λόγω επαύξηση του ρυθμιστικού για το πολίτευμα ρόλου του Πρωθυπουργού έχει προκαλέσει την ισχυρή αντίδραση της πολιτικής και επιστημονικής κοινότητας που θεωρεί ως αντίθετη με τη λαοκρατική αντίληψη περί εξουσίας τη συρρίκνωση της επιρροής της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας, εις το όνομα της εξασφάλισης μεγαλύτερης κυβερνητικής σταθερότητας. Χαρακτηριστική είναι, εν προκειμένω, η περίπτωση της διάλυσης της Βουλής, όπου μετά την τροποποίηση του άρθρου 41παρ.1⁴³, με την οποία καταργήθηκε η εξουσία του ΠτΔ να διαλύει τη Βουλή οποτεδήποτε, λόγω “προφανούς δυσαρμονίας με το λαϊκό αίσθημα”, αλλά και τη μεταβολή σε υποχρεωτική πια της κατ' άρθρον 41παρ.2 διάλυσης, ύστερα από κυβερνητική πρωτοβουλία, ο Πρωθυπουργός απέκτησε το στρατηγικό πλεονέκτημα να καθορίζει -δίχως την ύπαρξη θεσμικού αντίβαρου- το ακριβές χρονικό σημείο προκήρυξης των εθνικών εκλογών. Η σύγχρονη συνταγματική ιστορία, άλλωστε, ακόμη και πριν την αναθεώρηση του 1986 (ήτοι το 1977 και 1981) μαρτυρά ότι το δικαίωμα διάλυσης της Βουλής ασκείται κατά κανόνα από τον Πρωθυπουργό, με την “προσχηματική” επίκληση του άρθρου 41 παρ. 2 του Συντάγματος να έχει μετατρέψει την ανάγκη για αντιμετώπιση «εθνικού θέματος εξαιρετικής σημασίας» σε άρμα για την εξυπηρέτηση στενών πολιτικών-κομματικών συμφερόντων. Οι ως άνω εξελίξεις σε συνάρτηση με την προσφάτως αναθεωρημένη διάταξη του άρθρου 32παρ.4⁴⁴, που καταργεί την “αυτόματη” διάλυση λόγω μη εκλογής νέου ΠτΔ, ουδόλως οδηγούν στην εξισορρόπηση των ρόλων Κυβέρνησης και Κοινοβουλίου, αλλά εν τέλει ενισχύουν, δυσανάλογα με την ιδέα του κοινοβουλευτισμού, τη θέση της Κυβέρνησης και του αρχηγού της, υπό το πρίσμα της εκπλήρωσης του στόχου για ισχυρή-βιώσιμη και αποδοτική ηγεσία. Η κυβερνητική σταθερότητα, όμως, θα έπρεπε να εξαρτάται, κατά βάση, από την ύπαρξη οργανωμένων κομμάτων αρχών και το εκλογικό σύστημα, και λιγότερο από συνταγματικές ρυθμίσεις που ωθούν στον πρωθυπουργοκεντρισμό, ιδιαίτερα σε ένα Σύνταγμα, όπως το ελληνικό, όπου δεν προβλέπεται η ύπαρξη της “εποικοδομητικής”⁴⁵ (δημιουργικής)

43 Άρθρο 41 §1.Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να διαλύσει τη Βουλή, αν έχουν παραιτηθεί ή και καταψηφιστεί από αυτή δύο Κυβερνήσεις και η σύνθεσή της δεν εξασφαλίζει κυβερνητική σταθερότητα. Οι εκλογές ενεργούνται από την Κυβέρνηση που έχει την εμπιστοσύνη της διαλυόμενης Βουλής. Σε κάθε άλλη περίπτωση εφαρμόζεται αναλόγως το τρίτο εδάφιο της παραγράφου 3 του άρθρου 37.

§2.Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει τη Βουλή με πρόταση της Κυβέρνησης που έχει λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, για ανανέωση της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας. Αποκλείεται η διάλυση της νέας Βουλής για το ίδιο θέμα.

44 Άρθρο 32 §4. Αν δεν επιτευχθεί ούτε και στην τρίτη ψηφοφορία η αυξημένη αυτή πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται ύστερα από πέντε ημέρες και εκλέγεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκείνος που συγκέντρωσε την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών. Αν δεν επιτευχθεί ούτε αυτή η πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται ύστερα από πέντε ημέρες και εκλέγεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκείνος που συγκέντρωσε τη σχετική πλειοψηφία. Σε περίπτωση ισοψηφίας, εκλέγεται Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκείνος που συγκέντρωσε το μεγαλύτερο αριθμό ψήφων στην πρώτη ψηφοφορία της προηγούμενης παραγράφου.

45 Η διαφορά της από την κλασική έκφραση δυσπιστίας συνίσταται στο ότι η υποβολή της είναι δυνατή μόνον όταν

πρότασης δυσπιστίας”, η οποία και συνειδητά (εξορισμού) παροτρύνει την εμπέδωση ενός πρωθυπουργοκεντρικού χαρακτήρα εντός του πλαισίου του κοινοβουλευτικού συστήματος.

Εν κατακλείδι, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η υποχρέωση σεβασμού της βάσης του Πολιτεύματος, κατ' άρθρο 110 παρ.1, αποδίδεται αυθεντικότερα μέσα από αναθεωρητικά εγχειρήματα που δεν συσχετίζουν τον κοινοβουλευτισμό με την παράλληλη ανάδειξη αυτοδύναμων-μονοκομματικών κυβερνήσεων. Εξάλλου, όπως προείπαμε, η λαϊκή κυριαρχία συνδέεται εννοιολογικά με τον πολυκομματισμό και την ισότιμη-ανταγωνιστική δράση των πολιτικών σχηματισμών και όχι με τη δημιουργία “μεγάλων” κομμάτων, όπως παραδοσιακά συμβαίνει στον δικομματισμό, που αποτελούσε και την παγιωμένη κατάσταση στην Ελλάδα πριν το ξέσπασμα της δημοσιονομικής κρίσης του 2009. Η λύση, όμως, απέναντι στην άνευ “αντιπάλου δέους” ανάπτυξη-διεύρυνση του πρωθυπουργοκεντρισμού δεν μπορεί να αναζητηθεί στην εκ νέου ισχυροποίηση του ΠτΔ, μέσω της επαναφοράς κάποιων από τις άλλοτε κρίσιμες αρμοδιότητές του, ούτε και στην “νομιμοποίηση” αυτών δια της πρότασης μιας ενδεχόμενης άμεσης εκλογής του από τον Λαό. Ο κοινωνικός έλεγχος απέναντι στα κόμματα που συνθέτουν τη Βουλή και, αντιστοίχως, ο κοινοβουλευτικός έλεγχος της εκάστοτε εκτελεστικής εξουσίας δεν προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός μονοπρόσωπου οργάνου, ικανού και θεσμικά εξοπλισμένου να αποτελέσει τον εγγυητή της ομαλής λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, καθώς σκοπός του εν λόγω ελέγχου είναι η σταδιακή αναγωγή των ίδιων των πολιτών στον πραγματικό καθοριστικό παράγοντα της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Ως εκ τούτου, είναι ανορθολογικό να ζητείται από το Σύνταγμα να αίρει, εκ της αναθεώρησής του, τα πολιτικά αδιέξοδα και να αποκαθιστά τις κοινωνικές ανισορροπίες, ενόσω παραμένουμε εγκλωβισμένοι στις παραστάσεις του παρελθόντος και σε νοοτροπίες που συνάδουν περισσότερο με την παθητικοποίηση της *κοινωνίας των πολιτών* και τη μετάθεση των ευθυνών αποκλειστικά στην κυβερνώσα πλειοψηφία. Σε κάθε περίπτωση, οι γενικές και αφηρημένες διατυπώσεις των συνταγματικών κανόνων δεν είναι προορισμένες να αφομοιώνουν αυτομάτως και να ρυθμίζουν τα κοινωνικά αντανάκλαστικά, αλλά είναι απόλυτα «ικανές να υποδεχθούν ει δυνατόν όλες τις εκδοχές της πολιτικής πραγματικότητας : αντιπολίτευση ενιαία και μη, κυβερνητική πλειοψηφία μονοκομματική και μη»⁴⁶. Άρα, σε μια Δημοκρατία που έχει ως θεμέλιο την κυριαρχία του Λαού δεν πρέπει να καθίσταται αποδεκτή η αλλοίωση του νοήματος

συνοδεύεται από την υπόδειξη νέου Πρωθυπουργού. Αυτό σημαίνει ότι δεν αρκεί η ύπαρξη στη Βουλή μιας αρνητικής πλειοψηφίας κατά της Κυβέρνησης, αλλά χρειάζεται μια θετική πλειοψηφία, που θα συμφωνήσει στο πρόσωπο του νέου Πρωθυπουργού. Αν δεν μπορεί να σχηματισθεί μια τέτοια θετική πλειοψηφία, τότε η Κυβέρνηση, ακόμη και αν έχει απολέσει την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, παραμένει στη θέση της.

46 Νίκος Παπαχρήστος, όπ.π., σελ. 156-157.

του κοινοβουλευτισμού, έστω και του εκλογικευμένου, προς την κατεύθυνση του υπέρμετρα *πειθαρχημένου*, για χάρη του “δημοσίου συμφέροντος” και της αποφυγής των κινδύνων της πολιτικής αστάθειας-ρευστότητας. Ένας από τους μεγαλύτερους, άλλωστε, κινδύνους για τη Δημοκρατία είναι η καθιέρωση -συντεταγμένα ή εθιμικά- της λεγόμενης “τυραννίας της πλειοψηφίας”, όπου μία παντοδύναμη και ουσιαστικά ανέλεγκτη κυβερνητική πλειοψηφία επιβάλλει τις θέσεις της στην μειοψηφία, καθώς είτε απουσιάζει το θεσμικό αντιστάθμισμα της υπερεξουσίας των κυβερνώντων είτε, ακόμα χειρότερα, έχει επέλθει η πολιτική αδράνεια-αδιαφορία εκ μέρους των πολιτών.

2.3 Η ειδική αναφορά του 110§1 σε συνολικά οκτώ (8) διατάξεις

Σε αντίθεση με τη γενικού χαρακτήρα πρόβλεψη του συντακτικού νομοθέτη υπέρ όσων διατάξεων εμπίπτουν στην ακτίνα προστασίας του εννοιολογικού συμπλέγματος της “βάσης και μορφής του Πολιτεύματος” τελεί η επιπλέον απαρίθμηση οκτώ (8) συγκεκριμένων συνταγματικών κανόνων ως μη υποκείμενων σε αναθεώρηση. Η ειδική μνεία σε αυτούς τους κανόνες καθιστά αδιαπραγμάτευτη την καθολική προστασία τους πέρα από κάθε πιθανή ερμηνευτική προσέγγιση που θα μπορούσε να εκληφθεί ως απόπειρα τροποποίησής τους. Ταυτόχρονα, όμως, η απόφαση του νομοθέτη να επιλέξει τη *μικτή μέθοδο*⁴⁷ -γενικής και ειδικής- καταγραφής των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης του Συντάγματος γεννά ερωτηματικά περί του αν οι ειδικώς απαριθμούμενες διατάξεις συνδέονται και αυτές με τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος καθώς και του ενδεχόμενου να χρήζουν επαυξημένης προστασίας λόγω του έννομου αγαθού που έкаστη πραγματεύεται.

Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω διατάξεις κατοχυρώνουν : **Α)** την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας περί σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ.1⁴⁸), **Β)** την ισότητα των Ελλήνων ενώπιον του νόμου (άρθρο 4 παρ.1⁴⁹), **Γ)** το δικαίωμα των Ελλήνων για διορισμό στις δημόσιες υπηρεσίες (άρθρο 4 παρ.4⁵⁰), **Δ)** το ανυπόστατο των οποιωνδήποτε τίτλων ευγενείας και διάκρισης σε πολίτες της χώρας μας (άρθρο 4 παρ.7⁵¹), **Ε)** την ελεύθερη

47 Χρήστος Τσιμπούκης, *ό.π.*, σελ. 93.

48 Άρθρο 2 § 1. Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας.

49 Άρθρο 4 § 1. Οι Έλληνες είναι ίσοι ενώπιον του νόμου.

50 Άρθρο 4 § 4. Μόνο Έλληνες πολίτες είναι δεκτοί σε όλες τις δημόσιες λειτουργίες, εκτός από τις εξαιρέσεις που εισάγονται με ειδικούς νόμους.

51 Άρθρο 4 § 7. Τίτλοι ευγενείας ή διάκρισης ούτε απονέμονται ούτε αναγνωρίζονται σε Έλληνες πολίτες.

ανάπτυξη της προσωπικότητας του κάθε ατόμου και το δικαίωμα συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή (άρθρο 5 παρ.1⁵²), **ΣΤ**) το απαραβίαστο της προσωπικής ελευθερίας (άρθρο 5παρ.3⁵³), **Ζ**) την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13 παρ.1⁵⁴) **και Η**) την αρχή της διάκρισης των εξουσιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική (άρθρο 26⁵⁵).

Με μια πρώτη προσέγγιση στις επίμαχες διατάξεις καθίσταται σαφές ότι τα προστατευόμενα έννομα αγαθά, τα οποία περικλείουν, αναφέρονται κατά κύριο λόγο στην εμπέδωση της ιδέας της “ελευθερίας” και της “ισότητας” ως θεμελιωδών στοιχείων του κοινωνικού ιστού μιας σύγχρονης Δημοκρατίας. Αδιαμφισβήτητα, όμως, η ελευθερία και η ισότητα αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του εννοιολογικού και ιστορικού χαρακτήρα της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία, όπως προείπαμε, συνιστά το **θεμέλιο** (βάση) του πολιτεύματος κατ' άρθρο 1 παρ.2 Σ⁵⁶. Οι διατάξεις, λοιπόν, εκείνες εκ των “οκτώ” που ρητά προστατεύουν την ανθρώπινη ζωή, την ελευθερία και την ισότητα (2παρ.1, 4παρ.1,4, 5παρ.1,3 και 13παρ.1) ανήκουν και αυτές στο πλέγμα των διατάξεων που συνθέτουν τη λεγόμενη κατ' άρθρο 110 παρ.1 “βάση” του πολιτεύματος και δεν αποτελούν ένα ξεχωριστό εννοιολογικό σύνολο. Επομένως, θα πρέπει να προσεγγίσουμε τη ρητή και επαναλαμβανόμενη εξαίρεση από την αναθεώρηση της “ελευθερίας και της ισότητας” υπό το πρίσμα της πρόθεσης του ιστορικού-συντακτικού Νομοθέτη να τονίσει την ιδιαίτερη νομική σημασία των δύο αυτών στοιχείων ως προς τον πλέον φιλελεύθερο χαρακτήρα που το Σύνταγμα του 1975 προσπαθεί να ασπαστεί, σηματοδοτώντας emphatically την επαναφορά της δημοκρατικής ομαλότητας και του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου.

Επιπροσθέτως, εστιάζοντας τη νομοτεχνική μας ανάλυση στην ειδική αναφορά της παρ.7 του άρθρου 4 και του άρθρου 26 μπορούμε να διακρίνουμε τη σύνδεση των εν λόγω συνταγματικών κανόνων με την κατ' άρθρο 110 παρ.1 λεγόμενη “μορφή” του πολιτεύματος. Η απαγόρευση και μη αναγνώριση, εν προκειμένω, *τίτλων ευγενείας* σε Έλληνες πολίτες αποτελεί άλλο ένα είδος πανηγυρικής εξαγγελίας του αβασίλευτου χαρακτήρα του νέου πολιτειακού

52 Άρθρο 5 § 1. Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη.

53 Άρθρο 5 § 3. Η προσωπική ελευθερία είναι απαραβίαστη. Κανένας δεν καταδιώκεται ούτε συλλαμβάνεται ούτε φυλακίζεται ούτε με οποιονδήποτε άλλο τρόπο περιορίζεται, παρά μόνο όταν και όπως ορίζει ο νόμος.

54 Άρθρο 13 § 1. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

55 Άρθρο 26 § 1. Η νομοθετική λειτουργία ασκείται από τη Βουλή και τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. § 2. Η εκτελεστική λειτουργία ασκείται από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και την Κυβέρνηση. § 3. Η δικαστική λειτουργία ασκείται από τα δικαστήρια· οι αποφάσεις τους εκτελούνται στο όνομα του Ελληνικού Λαού.

56 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ.74.

καθεστώς, ενώ εξίσου εμφανής είναι και η άμεση σχέση των διατάξεων που εξαγγέλλουν την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών και θεσπίζουν τα διακεκριμένα-σύνθετα όργανα αυτών (παρ.1-3 του άρθ.26) με την κατ' άρθρο 1 παρ.1 μορφή του πολιτεύματος της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας. Η σχετική μνεία του άρθ. 26 στις ρητώς μη αναθεωρήσιμες διατάξεις αποκτά έτι μεγαλύτερη σημασία αν αναλογιστούμε ότι το Σύνταγμα δεν καθιερώνει την απόλυτη διάκριση των λειτουργιών, αλλά προβλέπει τη διασταύρωση αυτών, επιτρέποντας περιοριστικά τη δυνατότητα των οργάνων της μία εξουσίας να εκδίδουν πράξεις που ανήκουν εξ αντικειμένου στην αρμοδιότητα έτερης εξουσίας. Ωστόσο, οι εν λόγω περιπτώσεις διασταύρωσης των λειτουργιών συνιστούν απολύτως προκαθορισμένες από τον συντακτικό νομοθέτη εξαιρέσεις της αρχής της διάκρισης των εξουσιών, καθόσον στο άρθρο 26 δεν περιλαμβάνεται επιφύλαξη νόμου και ούτε δύναται να αμφισβητηθεί η απαγόρευση αναθεώρησής του ως μίας εκ των πανηγυρικών εντασσόμενων στον σκληρό πυρήνα του Συντάγματος διατάξεων.

Συμπερασματικά, και αφού οφείλουμε να θίξουμε την παράλειψη του νομοθέτη να συμπεριλάβει στις ειδικώς απαριθμούμενες διατάξεις την παρ.2⁵⁷ του άρθρου 4 που για πρώτη φορά κατοχυρώνει την ισότητα μεταξύ των δύο φύλων, θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε το σύνολο των κανόνων που καλύπτονται από τη ρήτρα αιωνιότητας της παρ.1 του άρθρου 110 ως ένα «ενιαίο σύστημα ή μάλλον ως **ενιαίο κριτήριο** για την αξιολόγηση όλων των συνταγματικών διατάξεων και τη χάραξη των ορίων μιας ενδεχόμενης αναθεώρησης»⁵⁸.

ΜΕΡΟΣ Γ' :

3. Οι διαδικαστικοί περιορισμοί της αναθεώρησης

Παράλληλα με τις συνταγματικές διατάξεις που, όπως αναλύσαμε ανωτέρω, καλύπτονται από τη ρήτρα αιωνιότητας ως μη αναθεωρήσιμες, ο αυστηρός χαρακτήρας του ελληνικού Συντάγματος εξαγγέλλεται και διασφαλίζεται, επίσης, μέσα από τις επιταγές των παραγράφων 2-6⁵⁹ του άρθρου 110. Οι εν λόγω διατάξεις χαράσσουν τα διαδικαστικά όρια μιας

⁵⁷ Άρθρο 4 § 2. Οι Έλληνες και οι Ελληνίδες έχουν ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις.

⁵⁸ Βλ. Ευάγ. Βενιζέλου, όπ.π., σελ.80.

⁵⁹ Άρθρο 110 §2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν. §3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη

επικείμενης αναθεώρησης θέτοντας τόσο τα χρονικά πλαίσια που πρέπει να τηρηθούν από την προτείνουσα και την αναθεωρητική Βουλή όσο και τις προαπαιτούμενες πλειοψηφίες των σχετικών ψηφοφοριών. Προτού, ωστόσο, εξετάσουμε τα δύο βασικά στάδια της αναθεωρητικής διαδικασίας, ήτοι τη διαπίστωση αρχικά της ανάγκης για αναθεώρηση και τον καθορισμό των συγκεκριμένων διατάξεων αυτής και σε δεύτερη φάση την απόφαση της νέας Βουλής επί των αναθεωρητέων διατάξεων, θα πρέπει να τονίσουμε τη σημασία της παρεμβολής ανάμεσά τους των εθνικών εκλογών, ως άλλη μία συμβολική αλλά και ουσιαστική μορφή επίδρασης της αρχής της Λαϊκής Κυριαρχίας στην ελληνική Δημοκρατία.

Η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη κατ' άρθρο 110 παρ.3 να προβλέψει το “ενδιάμεσο στάδιο” της προσφυγής στη λαϊκή ετυμηγορία, προκειμένου το Εκλογικό Σώμα να παράσχει ισχυρή εντολή προς την αναθεωρητική Βουλή, υποδηλώνει ταυτόχρονα και τη λαοκρατική αντίληψη περί εξουσίας που νομιμοποιεί περαιτέρω την επικείμενη αναθεώρηση και αποτελεί πρόσθετη θεσμική εγγύηση της αυστηρότητας του Συντάγματος σε συνδυασμό με τη διάταξη της παρ.6 του ιδίου άρθρου, δυνάμει της οποίας απαιτείται να παρέλθει τουλάχιστον μία πενταετία από την αμέσως προηγούμενη τελεσθείσα αναθεώρησή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο και χωρίς να απαιτείται ο πρόωρος τερματισμός της θητείας της προτείνουσας Βουλής, ο Λαός αποκτά το δικαίωμα της έμμεσης συμμετοχής στην αναθεωρητική λειτουργία «καθορίζοντας τον συσχετισμό των δυνάμεων στους κόλπους της νέας Βουλής»⁶⁰. Παράλληλα, η συνδρομή του εκλογικού σώματος στην αναθεώρηση του Συντάγματος αποκτά ακόμη μεγαλύτερη διάσταση και σημειολογική βαρύτητα δεδομένου ότι πρόκειται για μια διαδικασία στην οποία ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δε μετέχει σε κανένα στάδιό της, συμπεριλαμβανομένου και του τελικού σταδίου της δημοσίευσης στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Ο εν λόγω αποκλεισμός του Αρχηγού του Κράτους από την διαδικασία της αναθεώρησης αλλά και της όποιας σχετικής κυβερνητικής πρωτοβουλίας ενισχύουν σημαντικά το ρόλο του άμεσα εκλεγμένου οργάνου της Πολιτείας καθώς και τα θεμέλια της αρχής του κοινοβουλευτισμού ως προς την εξάρτηση της Κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής, υπέρ της οποίας συντρέχει *αποκλειστική αναθεωρητική πρωτοβουλία*⁶¹. Δευτερευόντως, η ως άνω πρωτοκαθεδρία της εθνικής

Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις. §4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της. §5. Κάθε ψηφισμένη αναθεώρηση διατάξεων του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα ημέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της. §6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης.

60 Βλ. Ευάγ. Βενιζέλου, *όπ.π.*, σελ.219.

61 Βενιζέλος Ευάγγελος, *όπ.π.*, σελ.215-216.

αντιπροσωπείας αλλά και η ανανέωση της πολιτικής εντολής στην αναθεωρητική Βουλή ενέχουν ιδιαίτερη ιστορική σημασία για την εξελικτική πορεία του ελληνικού πολιτεύματος στα πρότυπα των σύγχρονων πλουραλιστικών δημοκρατιών, εντός των οποίων καθίσταται περιττή η οποιαδήποτε ανάμειξη του Ανώτατου Άρχοντα στην αναθεώρηση, ανεξαρτήτως του αιρετού ή μη χαρακτήρα του αξιώματός του, εφόσον κάθε τροποποίηση του καταστατικού χάρτη θα πρέπει να αντανakλά στο μέγιστο βαθμό την εκδήλωση της κυριαρχίας του Λαού δια μέσω των αντιπροσώπων του στο Κοινοβούλιο, υπό το καθεστώς της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης⁶².

3.1 Το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας

Προκειμένου να εκκινήσει η ακολουθία των συντεταγμένων ενεργειών προς την πραγμάτωση μιας αναθεώρησης του Συντάγματος απαιτείται η υποβολή σχετικής προτάσεως από πενήντα (50) τουλάχιστον βουλευτές. Είναι δε σκόπιμο να αποσαφηνίσουμε ότι η χρήση του όρου “βουλευτές” αν και κρίνεται καταρχάς αυτονόητη, ταυτόχρονα επιφέρει τον αποκλεισμό των μελών της Κυβέρνησης, υπό την επιφύλαξη ότι διαθέτουν και τη βουλευτική ιδιότητα και άρα μπορούν να ασκήσουν την αναθεωρητική εξουσία όντας άμεσα εκλεγμένοι από τον Λαό. Κατόπιν της υποβολής των όποιων προτάσεων επί της αναθεώρησης, ο Πρόεδρος της Βουλής αποφασίζει σύμφωνα με τον Κανονισμό της για τη σύσταση και συγκρότηση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, η ο οποία οφείλει εντός ορισμένης προθεσμίας να συντάξει την έκθεσή της, προκειμένου οι επεξεργασμένες πλέον προτάσεις να ενταχθούν σε ειδική ημερήσια διάταξη και να συζητηθούν από την κοινοβουλευτική Ολομέλεια⁶³.

Όπως, άλλωστε, προκύπτει ξεκάθαρα και από τη διατύπωση της παρ.2 του άρθ.110, η διαπίστωση της ανάγκης για την αναθεώρηση του Συντάγματος αποτελεί απόφαση αποκλειστικά και μόνο της Βουλής. Επιλέγεται, για τον λόγο αυτό, από τον συντακτικό

62 Χρήστος Τσιμπούκης, όπ.π., σελ. 99-100.

63 ΚτΒ : Άρθρο 119 § 2. Μετά την υποβολή τους οι προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος ανακοινώνονται στη Βουλή, κατόπιν τυπώνονται, διανέμονται στους Βουλευτές και παραπέμπονται για εξέταση σε Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος, που συνιστάται από τον Πρόεδρο της Βουλής.

§3. Για τη σύσταση, τη συγκρότηση, τη σύνθεση και τη λειτουργία της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος εφαρμόζονται αναλόγως οι διατάξεις των άρθρων 31 έως 41, εκτός από τη διάταξη του άρθρου 37 παρ. 2.

§4. Η Βουλή με απόφασή της, που λαμβάνεται μετά πρόταση του Προέδρου της και με τη συνήθη πλειοψηφία του άρθρου 67 του Συντάγματος, ορίζει προθεσμία για την υποβολή της έκθεσης της Επιτροπής Αναθεώρησης. Η προθεσμία αυτή μπορεί να παρατείνεται με νεότερες αποφάσεις της Βουλής. Συζήτηση γίνεται κατά τον ορισμό της αρχικής προθεσμίας και τερματίζεται σε μία συνεδρίαση.

§5. Μετά την υποβολή ή την πάροδο της προθεσμίας για την υποβολή της έκθεσης της Επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος οι σχετικές προτάσεις εγγράφονται σε ειδική ημερήσια διάταξη και συζητούνται από την Ολομέλεια της Βουλής με ανάλογη εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 95 έως 104. Η συζήτηση αναφέρεται αποκλειστικά στην ανάγκη της αναθεώρησης και στις αναθεωρητέες διατάξεις.

νομοθέτη του 1975 ο όρος “απόφαση της Βουλής” αντί του προγενέστερου “δια ιδίας πράξεως” κατ’ άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, προκειμένου να εξαγγελθεί πανηγυρικά και χωρίς καμία επιφύλαξη η προέλευση της πολιτικής βούλησης για την εκκίνηση της αναθεωρητικής διαδικασίας αλλά και η σχετική αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής μέχρι την περάτωση της αναθεώρησης, σε αντιδιαστολή με την ολοκληρωτική απουσία του έτερου θεσμικού οργάνου της νομοθετικής λειτουργίας, του Προέδρου της Δημοκρατίας⁶⁴. Η πρόταση, βέβαια, για την ενεργοποίηση την ιδιότητας του Κοινοβουλίου ως αναθεωρητικού νομοθέτη θα πρέπει να είναι σαφής, εμπεριστατωμένη αλλά και “ουσιαστική”, καθώς για ένα τόσο σπουδαίο πολιτειακό ζήτημα θα ήταν ανάρμοστη και επιβλαβής για το ίδιο το κύρος της Δημοκρατίας μία ενδεχομένως “φαινομενική” πρόταση, πηγάζουσα εκ της εξυπηρέτησης κομματικών ή προσωπικών επιδιώξεων των προτεινόντων βουλευτών. Ως εκ τούτου και δυνάμει του άρθρου 119 παρ.1⁶⁵ του Κανονισμού της Βουλής, η πρόταση περί αναθεώρησης φέρει πάντα τον γραπτό τύπο ενώ η βεβαιότητα του περιεχομένου της ενισχύεται και από την απαραίτητη προϋπόθεση της ειδικής και ορισμένης καταγραφής των αναθεωρητέων διατάξεων. Πιο συγκεκριμένα, οι προτεινόμενες διατάξεις θα πρέπει να προσδιορίζονται αριθμητικά, θεματικά και κάθε μία χωριστά βάσει των εξωτερικών στοιχείων που τις χαρακτηρίζουν (άρθρο, παράγραφος, εδάφιο) αλλά και εν συναρτήσει με τυχόν συναφείς ή προδήλως συνδεόμενες με αυτές, εάν και εφόσον η σκοπούμενη με την αναθεώρηση ρύθμιση απαιτεί τη συστηματική ερμηνεία περισσοτέρων συνταγματικών κανόνων.

Στα πλαίσια του ειδικού καθορισμού των προς αναθεώρηση διατάξεων και της αιτιολογίας της σχετικής πρότασης εντάσσεται και η χάραξη των κατευθυντήριων γραμμών που η υπάρχουσα Βουλή επιθυμεί να ακολουθήσει η επόμενη εθνική αντιπροσωπεία στο δεύτερο και πλέον κομβικό για το τελικό περιεχόμενο της αναθεώρησης στάδιο⁶⁶. Ανεξαρτήτως, επομένως, της παρεμβολής της λαϊκής ετυμηγορίας για τον σχηματισμό της νέας Βουλής και των όποιων “διαξιφισμών” ως προς το εύρος της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από την προτείνουσα, δεν μπορούμε παρά να συνδέσουμε την υποχρέωση υποβολής μιας πλήρως δομημένης και απόλυτα τεκμηριωμένης πρότασης αναθεώρησης με την ανάγκη για περισσότερη διαφάνεια στη δράση των πολιτειακών οργάνων μέσω της επαρκούς, εν προκειμένω, πληροφόρησης του εκλογικού σώματος, το οποίο, ως ανωτέρω θίξαμε (βλ. σελ.29-

64 Βενιζέλος Ευάγγελος, όπ.π., σελ.204-205.

65 ΚτΒ : Άρθρο 119 § 1. Οι προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος υποβάλλονται γραπτώς στη Βουλή από πνήντα τουλάχιστο Βουλευτές, προσδιορίζουν τις αναθεωρητέες διατάξεις και συνοδεύονται από αιτιολογική έκθεση.

66 Βολουδάκης Ευάγγελος, Σχεδιάγραμμα για μια ευρεία και ριζική συνταγματική αναθεώρηση, Α.Ν.Σάκκουλα 1996, σελ.28-29.

30), συμμετέχει εμμέσως πλην όμως διαδραματίζοντας θεσμικό ρόλο στην εξέλιξη της αναθεωρητικής διαδικασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ευάγγελος Βενιζέλος, « ο καθορισμός της κατεύθυνσης της αναθεώρησης...αποτελεί αναγκαίο στοιχείο της απόφασης της πρώτης Βουλής ⁶⁷ », προκειμένου να τεθούν τα σχετικά ερωτήματα με σαφή και ορατό τρόπο ενώπιον του Λαού και να μπορέσουν οι πολίτες να αναδείξουν τη δεύτερη Βουλή χωρίς καμία αμφιβολία ως προς τις θέσεις των υφιστάμενων κοινοβουλευτικών σχηματισμών πάνω στα ζητήματα της κατεύθυνσης που διατείνονται να προσδώσουν στις αναθεωρητέες συνταγματικές διατάξεις.

Η έκταση, συμπερασματικά, της αρμοδιότητας της πρώτης Βουλής που επιλαμβάνεται της αναθεώρησης του Συντάγματος δεν περιορίζεται στη λήψη της σχετικής απόφασης και την απαρίθμηση των αναθεωρητέων διατάξεων, αλλά συμπεριλαμβάνει και την « κατ' αρχήν » ψήφιση του περιεχομένου των εν δυνάμει συνταγματικών μεταβολών, το οποίο εν συνεχεία θα κληθεί να κρίνει το εκλογικό σώμα και τέλος η νέα Βουλή (αναθεωρητική).

3.2 Το δεύτερο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας

Από τον συνδυασμό των διατάξεων των παρ. 2-4 του άρθ.110 και των παρ. 6, 7 και 10 του άρθ.119⁶⁸ του Κανονισμού της Βουλής προκύπτει η βούληση του συντακτικού νομοθέτη να διευκολύνει την πορεία προς την ολοκλήρωση της επιδιωκόμενης αναθεώρησης μέσα από την υιοθέτηση ενός “ελαστικού συστήματος” απαιτούμενων πλειοψηφιών στις προβλεπόμενες ψηφοφορίες, το οποίο δεν αποτρέπει την ολοκλήρωση της διαδικασίας από τυχόν έλλειψη διευρυμένης πολιτικής συναίνεσης αναφορικά με μία (ή περισσότερες) από τις αναθεωρητέες διατάξεις. Για πρώτη φορά, λοιπόν, εισάγεται με το Σύνταγμα του 1975 η δυνατότητα “εναλλαγής” των πλειοψηφιών μεταξύ του αρχικού και του τελικού σταδίου λήψης των αποφάσεων επί της αναθεώρησης και του περιεχομένου αυτής. Προβλέπεται, ειδικότερα, η διενέργεια των ψηφοφοριών -ανεξαρτήτως του σταδίου της διαδικασίας- ως προς κάθε μία

⁶⁷ Βενιζέλος Ευάγγελος, όπ.π., σελ.218.

⁶⁸ ΚτΒ : Άρθρο 119 § 6. Η απόφαση της Βουλής που διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης του Συντάγματος και καθορίζει ειδικά τις αναθεωρητέες διατάξεις λαμβάνεται με δύο ονομαστικές ψηφοφορίες, που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστο μήνα και με τις πλειοψηφίες που ορίζονται από το άρθρο 110 παρ. 2 και 4 του Συντάγματος. Η δεύτερη ψηφοφορία αφορά τις ίδιες διατάξεις που εγκρίθηκαν κατά την πρώτη ψηφοφορία. §7. Καθεμιά από τις ονομαστικές ψηφοφορίες της προηγούμενης παραγράφου διεξάγεται μετά την ολοκλήρωση της συζήτησης και για όλες τις αναθεωρητέες διατάξεις ταυτοχρόνως με σημείωση της ψήφου των Βουλευτών χωριστά για κάθε διάταξη. §10. Η απόφαση της Βουλής που περιέχει τις αναθεωρούμενες διατάξεις λαμβάνεται με μία και μόνη ονομαστική ψηφοφορία, που διεξάγεται σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου 7 του άρθρου αυτού και με τις πλειοψηφίες που προβλέπονται από το άρθρο 110 παρ. 3 και 4 του Συντάγματος.

χωριστά από τις αναθεωρητέες διατάξεις και όχι ως προς το σύνολό τους, με ταυτόχρονη ευχέρεια τελικής έγκρισης ακόμη και των διατάξεων που στο πρώτο στάδιο συγκέντρωσαν μόνο την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών (151 ψήφους) υπό την προϋπόθεση ότι στο **δεύτερο στάδιο** συγκεντρώνουν την αυξημένη πλειοψηφία των τριών πέμπτων (180 βουλευτές) της αναθεωρητικής Βουλής (110παρ.4)⁶⁹. Στο σημείο δε αυτό καθίσταται έτι πιο εμφαντική η παρέμβαση στην όλη διαδικασία των πολιτών, καθόσον έχουν την ευχέρεια να καθορίσουν -εμμέσως δια της ψήφου τους- την τύχη των διατάξεων που αποτέλεσαν, εκ των πραγμάτων, αντικείμενο πολιτικής αντιπαράθεσης και περιορισμένης κοινοβουλευτικής συσπείρωσης. Τοιουτοτρόπως, ο συντακτικός νομοθέτης επιδιώκει να προσδώσει στον καταστατικό χάρτη της μεταπολίτευσης έναν πιο ευέλικτο και προοδευτικό χαρακτήρα καθώς και το πλεονέκτημα της αποτελεσματικής προσαρμογής και εξέλιξης των κανόνων του δυνάμει των διαμορφούμενων κοινωνικοπολιτικών συνθηκών, αποθαρρύνοντας την εμμονή σε ιδέες και πρακτικές παρελθόντων πολιτικών συστημάτων που δε συνάδουν με τις σύγχρονες μορφές δημοκρατικής διακυβέρνησης. Προς την ίδια, εξάλλου, εκσυγχρονιστική κατεύθυνση κινείται και η διατήρηση της πρόβλεψης για μη υποχρεωτική διάλυσης της προτείνουσας Βουλής, απεμπλέκοντας την εκάστοτε πρόταση για αναθεώρηση από κομματικές σκοπιμότητες και ενδυναμώνοντας την προσωπική και λειτουργική ανεξαρτησία των αντιπροσώπων του Λαού, η βούληση του οποίου φέρει παράλληλα τέτοιο ειδικό βάρος ώστε να δικαιολογεί την ψήφιση των αναθεωρητέων διατάξεων από τη νέα Βουλή αρκούμενης της επίτευξης της “συνήθους” κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας (151 βουλευτές) σε μία και μόνο ψηφοφορία (βλ. 110 παρ.3 Σ).

Δηλωτική της αποκλειστικής εξουσίας του Κοινοβουλίου επί της αναθεωρητικής διαδικασίας είναι και η διατύπωση της παρ. 5 του άρθ.110 και συγκεκριμένα η απαλοιφή του όρου “εκδίδεται” κατ' άρθρο 108 του Συντάγματος του 1952, αναφορικά με τα στοιχεία που συνθέτουν το εξωτερικό περίβλημα της απόφασης της δεύτερης Βουλής επί των αναθεωρητέων διατάξεων και η διατήρηση **μόνο** του όρου “δημοσιεύεται”. Η νομοτεχνική αυτή επιλογή του συντακτικού νομοθέτη δεν εξυπηρετεί απλά την επιτάχυνση της αναθεωρητικής διαδικασίας αλλά ταυτόχρονα στοχεύει στον απόλυτο και σαφή διαχωρισμό της από την κοινή νομοθετική διαδικασία, στην οποία ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας “εκδίδει και δημοσιεύει” τους νόμους σύμφωνα με τα οριζόμενα στην παρ.1 του άρθ.42⁷⁰ του ισχύοντος Συντάγματος. Εν αντιθέσει,

69 Χρήστος Τσιμπούκης, όπ.π., σελ. 96.

70 Άρθρο 42 §1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας εκδίδει και δημοσιεύει τους νόμους που έχουν ψηφιστεί από τη Βουλή μέσα σε ένα μήνα από την ψήφισή τους. Μέσα στην προθεσμία που προβλέπεται στο προηγούμενο εδάφιο, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να αναπέμψει στη Βουλή νομοσχέδιο που έχει ψηφιστεί από αυτή, εκθέτοντας

λοιπόν, με ό,τι ισχύει για τη ψήφιση των “κοινών” νόμων από τη Βουλή με τη σύμπραξη του Αρχηγού του Κράτους, στην περίπτωση της αναθεώρησης αποκλείεται κάθε συμμετοχή έτερου θεσμικού οργάνου της Πολιτείας, ακόμη και κατά τη φάση της τυπικής αλλά αναγκαίας δέσμης ενεργειών για τη θέση σε ισχύ των νέων συνταγματικών διατυπώσεων και τη δημόσια γνωστοποίησή τους. Υπό το καθεστώς αυτό, κρίθηκε σκόπιμη η εν λόγω αποφυγή χρήσης *τεχνικών* όρων που παραπέμπουν στη συνταγματικά κατοχυρωμένη αρμοδιότητα του Προέδρου της Δημοκρατίας να ελέγχει τη συνταγματικότητα των ψηφισμένων νομοσχεδίων κατά το στάδιο της “έκδοσής” τους και πριν τη δημοσίευση στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως διατηρώντας, παράλληλα, το δικαίωμα να τα αναπέμψει στο Κοινοβούλιο προς νέα διαβούλευση⁷¹. Εξάλλου, ο εξαιρετικός χαρακτήρας της αναθεωρητικής διαδικασίας και η ταύτισή της με την έκφραση της βούλησης του Λαού δια των αντιπροσώπων του αντικατοπτρίζεται, σε ένα επιπλέον επίπεδο, και στο γεγονός ότι ο Πρόεδρος της Βουλής παρέχει εν τέλει την εντολή “δημοσίευσης” της εκάστοτε διενεργηθείσας αναθεώρησης⁷², κατ’ εφαρμογή των οριζομένων στον εκ της ίδιας καταρτιζόμενο Κανονισμό⁷³, προσδίδοντας στο “ειδικό ψήφισμα” της παρ.5 την ιδιότητα της «τελικής, πανηγυρικής πράξης της Βουλής»⁷⁴ που επισφραγίζει την όλη διαδικασία. Αναφορικά δε με την τελευταία αυτή τυπική προϋπόθεση για την περάτωση της αναθεώρησης θα πρέπει να επισημάνουμε ότι είναι δυνατή η έκδοση περισσότερων ψηφισμάτων, παρέχοντας στη Βουλή το δικαίωμα να αντιμετωπίσει συνολικά ή και μεμονωμένα τις αναθεωρημένες πλέον διατάξεις, με αντίστοιχη ευχέρεια ρύθμισης του χρόνου έναρξης της ισχύος κάθε μίας εξ αυτών⁷⁵.

3.3 Το ζήτημα της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από την προτείνουσα

Αν και δε γεννάται καμία αμφιβολία εκ της διατύπωσης του άρθρου 110 περί της υποχρέωσης της νέας Βουλής να αποφασίσει επί των ήδη προταθεισών για αναθεώρηση και μόνο συνταγματικών διατάξεων, δεν ισχύει το ίδιο ως προς την κατεύθυνση-περιεχόμενο της

και τους λόγους της αναπομπής.

71 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ. 205-206.

72 ΚτΒ : Άρθρο 11 §1. Ο Πρόεδρος της Βουλής ασκεί τις αρμοδιότητες που του αναγνωρίζει το Σύνταγμα, ο Κανονισμός της Βουλής, οι νόμοι **και γενικά κάθε αρμοδιότητα που πηγάζει από την αυτονομία της Βουλής**.

73 Άρθρο 65 §1. Η Βουλή ορίζει τον τρόπο της ελεύθερης και δημοκρατικής λειτουργίας της με Κανονισμό, που ψηφίζεται από την Ολομέλεια κατά το άρθρο 76 και δημοσιεύεται με παραγγελία του Προέδρου της στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

74 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ. 223.

75 Βενιζέλος Ευάγγελος, ό.π., σελ. 220.

αναθεώρησης που τελικώς υπερψηφίζεται και δημοσιεύεται. Το ζήτημα της δέσμευσης της δεύτερης (αναθεωρητικής) Βουλής από την πρώτη (προτείνουσα), ωστόσο, δεν είναι απόρροια της ερμηνείας -αποκλειστικά- του Συντάγματος του 1975 αλλά απασχολεί διαχρονικά την ελληνική κοινοβουλευτική πραγματικότητα. Ειδικότερα, θα πρέπει να ανατρέξουμε στην ιστορική περίοδο που ακολούθησε το κίνημα στο Γουδί, στις 18 Ιανουαρίου 1910, και οδήγησε στη μεταβατική κυβέρνηση του Στέφανου Δραγούμη με σκοπό τη διάλυση της Βουλής και τη διεξαγωγή των εθνικών εκλογών για την απευθείας ανάδειξη διπλής αναθεωρητικής Βουλής, χωρίς την τήρηση των αυστηρών προϋποθέσεων του άρθρου 107 του Συντάγματος (του 1864). Το εν λόγω δε άρθρο προέβλεπε ότι η Βουλή διαπιστώνει την ανάγκη αναθεώρησης συγκεκριμένων μη θεμελιωδών διατάξεων, σε δύο διαφορετικές βουλευτικές περιόδους και με την πλειοψηφία των 3/4 του όλου αριθμού των βουλευτών. Κατόπιν διαλύσεως της δεύτερης εκ των βουλών που προέκριναν τη διενέργεια αναθεώρησης, η επόμενη Βουλή ολοκλήρωνε το αναθεωρητικό εγχείρημα αποτελούμενη από διπλάσιο αριθμό βουλευτών. Το ψήφισμα, όμως, της 18ης Φεβρουαρίου 1910 που εξέδωσε η υπάρχουσα Βουλή, πριν τη διάλυσή της, καθόριζε πέραν των αναθεωρητέων διατάξεων και τον τρόπο της αναθεώρησης. Οι εκλογές του Αυγούστου του 1910 ανέδειξαν την Α' Αναθεωρητική Βουλή, η οποία εν τέλει διαλύθηκε χωρίς να ολοκληρώσει το έργο της και αφού πρώτα ανέδειξε το ζήτημα της μη δεσμεύσεώς της, ως προς την κατεύθυνση της αναθεώρησης, παρά μόνο από την υποχρέωση σεβασμού των θεμελιωδών διατάξεων του Συντάγματος κατά το τότε άρθρο 107. Ακολούθως, στη Β' Διπλή Αναθεωρητική Βουλή, η οποία και ολοκλήρωσε την αναθεώρηση, ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος προέβη στην εξής ερμηνευτική δήλωση επί του άρθρου 108 που αντικατέστησε το 107 : « *η προς αναθεώρησιν συγκαλουμένη Βουλή, ανεξαρτήτως των άλλων αυτής καθηκόντων, δε δύναται, εν τη ασκήσει του αναθεωρητικού αυτής έργου, να εξέλθει των ορίων τα οποία έταξεν η την αναθεώρησιν αποφασίσασα Βουλή* ». Ωστόσο, σύμφωνα και με τον Καθηγητή Ν.Ν.Σαρίπολο, στα πλαίσια της εν έτει 1915 ερμηνείας του επί των διατάξεων του Συντάγματος του 1911, η ως άνω δήλωση του Ελ.Βενιζέλου θα πρέπει να εκληφθεί υπό το πρίσμα της υποχρέωσης της αναθεωρητικής Βουλής να κινηθεί εντός των “ορίων” που χάραξε η προηγούμενη Βουλή σχετικά με το αντικείμενο και μόνο της αναθεώρησης, ήτοι των συγκεκριμένων αναθεωρητέων διατάξεων (άρθρων, παραγράφων, εδαφίων) και όχι ως προς τη διαμόρφωση του οριστικού περιεχομένου των αναθεωρημένων πια συνταγματικών κανόνων⁷⁶.

76 Βλ. Ευάγγελου Βενιζέλου, *Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος;*, Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”, σελ. 2-4, <https://www.constitutionalism.gr/2018-11-28-veniselos-desmeusi-2is-voulis/>

Με δεδομένη, εξάλλου, τη δυνατότητα που παρέχεται εκ του ισχύοντος Συντάγματος να πραγματοποιηθεί η αναθεώρηση τόσο των διατάξεων που στο πρώτο στάδιο προκάλεσαν επαυξημένη κοινοβουλευτική συσπείρωση (των 3/5) όσο και αυτών που περιορίστηκαν στην αποδοχή της απόλυτης πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών, αλλά και της έκφρασης του Εκλογικού Σώματος πριν τη λήψη των τελικών αποφάσεων από την αναθεωρητική Βουλή, μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι το *ουσιαστικό* περιεχόμενο της απόφασης της πρώτης Βουλής **δεν** καθίσταται *απαραιτήτως* δεσμευτικό για την επόμενη. Πιο συγκεκριμένα, η αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει την πρόταση αναθεώρησης, αποσαφηνίζοντας την ύπαρξη ανάγκης για τροποποίηση του Συντάγματος και η σχετική δημόσια διαβούλευση στο Κοινοβούλιο που χαράσσει την κατεύθυνση της αναθεώρησης, επιτάσσονται όχι μόνο από την αυστηρή φύση της διαδικασίας **αλλά και** προκειμένου να μπορέσουν οι πολίτες εν πλήρει συνειδήσει και με επίγνωση του βάρους της ευθύνης που τους αναλογεί να επιλέξουν τη σύνθεση της αναθεωρητικής Βουλής⁷⁷. Ως εκ τούτου, η εκδήλωση της βούλησης της Λαϊκής Κυριαρχίας μπορεί να θεωρηθεί ότι **υπερκαλύπτει**, μεταξύ άλλων, και τις κατευθυντήριες γραμμές της συνταγματικής αναθεώρησης, διαμορφώνοντας αναλόγως τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς και εξοπλίζοντας τη νέα εθνική αντιπροσωπεία με “απεριόριστη” εξουσία και ελευθερία να κρίνει εξ αρχής και επί της ουσίας τις αναθεωρητέες διατάξεις και να μην περιοριστεί σε ρόλο διαδικαστικής επικύρωσης των πεπραγμένων της προηγούμενης.

Στον αντίποδα, ωστόσο, της ως άνω άποψης θα πρέπει να αναφερθεί η επιχειρηματολογία, από μέρος της επιστημονικής κοινότητας του συνταγματικού δικαίου, κατά της διαίρεσης της αναθεωρητικής διαδικασίας σε επιμέρους στάδια και δη της ολοκλήρωσής της από την επόμενη Βουλή. Σύμφωνα με τη ratio της εν λόγω συλλογιστικής κρίνεται ως αναχρονιστική και μη αποδοτική η ισχύουσα συνταγματική πρόβλεψη υπέρ μιας περίπλοκης διαδικαστικής ακολουθίας που όχι μόνο δεν επιτρέπει στην προτείνουσα Βουλή να ολοκληρώσει η ίδια το έργο της -με τις θεσμικές εγγυήσεις που παρέχουν οι ήδη υψηλές αλλά και τυχόν υψηλότερες προαπαιτούμενες κοινοβουλευτικές πλειοψηφίες- αλλά, επιπλέον, “παγώνει” την εξέλιξη των σχετικών αποφάσεων για όσο χρονικό διάστημα χρειαστεί μέχρι την έναρξη της νέας βουλευτικής περιόδου. Για να θεωρηθεί, άλλωστε, ως πραγματικά κρίσιμη και καθοριστική η μεσολάβηση του εκλογικού σώματος στην πορεία της αναθεώρησης θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο δημόσιος διάλογος, ο οποίος λαμβάνει χώρα πριν τις εθνικές εκλογές, είναι γνήσια εποικοδομητικός έχοντας ως γνώμονα το εθνικό συμφέρον και όχι την προώθηση της

77 Χρήστος Τσιμπούκης, *ό.π.*, σελ. 124.

παραταξιακής ατζέντας των διαφόρων κοινοβουλευτικών ομάδων, αποπροσανατολίζοντας ουσιαστικά την κοινή γνώμη, καθώς και ότι, χωρίς τον φόβο του πολιτικού κόστους, τα μέλη της προτείνουσας Βουλής παρέχουν “ανοικτά” όλες τις πληροφορίες που απαιτούνται για την κατανόηση από τους πολίτες των ειδικών ζητημάτων που άπτονται της αναθεώρησης (νομικών-τεχνικών αλλά και επί της ουσίας). Η σύγχρονη, όμως, ιστορική πραγματικότητα είναι μάλλον διαψευδική ως προς τη συνδρομή των άνωθι προϋποθέσεων και υποδεικνύει ως πιο ρεαλιστική την τοποθέτηση ότι « η σύνθεση της νέας Βουλής δεν αποτυπώνει το περιεχόμενο της λαϊκής εντολής στο ζήτημα της αναθεώρησης, αφού οι εκλογείς δεν ψηφίζουν στην πραγματικότητα με βασικό κριτήριο το αναθεωρητικό εγχείρημα, αλλά λαμβάνοντας υπόψη το συνολικό πρόγραμμα κομμάτων και υποψηφίων⁷⁸». Αν, επομένως, υιοθετήσουμε τις πτυχές αυτής της προβληματικής, αυτομάτως διαπιστώνουμε την κατάρριψη του βασικού νομιμοποιητικού παράγοντα της άκρατης διακριτικής ευχέρειας της αναθεωρητικής Βουλής γύρω από την κατεύθυνση-περιεχόμενο της αναθεώρησης ακόμα και των διατάξεων που αρχικώς είχαν επιτύχει την υψηλότερη ζητούμενη συσπείρωση των τριών πέμπτων. Οι θιασώτες, λοιπόν, του δεσμευτικού χαρακτήρα της απόφασης της προτείνουσας Βουλής καταλήγουν στη διαπίστωση ότι η νέα Βουλή οφείλει είτε να αποδεχθεί πλήρως τις σχετικές προτάσεις που παρέλαβε είτε να προβεί σε σύμφωνες με το πνεύμα αυτών διορθώσεις, άλλως να απορρίψει την αναθεώρηση ολικώς ή μερικώς, χωρίς να εισάγει αλλαγές που διαστρεβλώνουν το νόημα των ήδη προκριμένων τροποποιήσεων από την προηγούμενη εθνική αντιπροσωπεία. Η τοποθέτηση δε αυτή εδράζεται, εν τέλει, και στην τεολογική ερμηνεία των ισχυουσών διατάξεων (περί *εναλλαγής* των πλειοψηφιών) των παραγράφων 2-4 του άρθ.110, δυνάμει της οποίας η αναθεωρητική Βουλή δεν αναγορεύεται σε αποκλειστικό αρμόδιο όργανο επί του περιεχομένου των αναθεωρητέων κανόνων, αλλά η βούληση του συντακτικού νομοθέτη πραγματώνεται αυθεντικότερα δια της αποδοχής της απολύτου **ισοτιμίας και ισοδυναμίας** των δύο Βουλών ως προς κάθε τομέα της λειτουργίας τους, όπως άλλωστε συνάδει και με το πολίτευμά μας αναφορικά με τη διαδοχή (ήτοι την *ανανέωση της σύνθεσης*) και τη συνέχεια του θεσμικού ρόλου του κοινοβουλευτικού σώματος⁷⁹.

78 Κοντιάδης Ξενοφών, Η Αναθεώρηση του Συντάγματος. Μεθοδολογικά θεμέλια, εκδ.Α.Ν.Σάκκουλα 2000, σελ.348.

79 Σπυρόπουλος Φ.,Κοντιάδης Ξ. και λοιποί, Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, Εκδ.Σάκκουλα 2017, σελ. 1769-1771.

3.3.i Η θέση επί του ζητήματος της νομολογίας του Α.Ε.Δ.

Με αφορμή την κρίση του σε υπόθεση ενώπιόν του σχετικά με την εξακρίβωση λόγου έκπτωσης νεοεκλεγέντος από το βουλευτικό αξίωμα, σύμφωνα με τα άρθρα 100 παρ.1⁸⁰ και **57 παρ.1⁸¹** (του Συντάγματος **2001**), το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο δια της υπ' αριθ. 11/2003 αποφάσεώς του τοποθετήθηκε υπέρ της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από την προτείνουσα. Πιο συγκεκριμένα, η εν λόγω υπόθεση αφορά σε αίτημα εκλογέα να κηρυχθεί έκπτωτος βουλευτής της περιφέρειάς του, ο οποίος συνέχισε να ασκεί παραλλήλως την επαγγελματική του δραστηριότητα κατά παράβαση του τότε ισχύοντος συνταγματικού καθεστώτος. Μεταξύ άλλων, ο καθ' ού προέβαλε τον ισχυρισμό ότι «*η καθιέρωση με το άρθρο 57 του αναθεωρημένου Συντάγματος για πρώτη φορά του ασυμβιβάστου της ιδιότητας του βουλευτή με την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος δεν είναι νόμιμη, διότι, υπερβαίνει, κατά παράβαση του άρθρου 110 του Συντάγματος, το εύρος της εντολής που η προηγούμενη Βουλή είχε δώσει στην αναθεωρητική, δεδομένου ότι η Βουλή εκείνη πρότεινε την αναθεώρηση του άρθρου 57 του Συντάγματος, αφού διαπίστωσε την ανάγκη να "επανακαθορισθούν" τα ασυμβίβαστα των βουλευτών, προκειμένου, όπως όριζε η σχετική απόφασή της, να ληφθούν υπόψη "τα σύγχρονα δεδομένα" ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους, εκ τούτου δε συνάγεται ότι η αναθεωρητική Βουλή δεν μπορούσε να καθιερώσει ασυμβίβαστα πέραν εκείνων που είτε άμεσα είτε έμμεσα σχετίζονται με το κράτος και τις "οικονομικές λειτουργίες του" ».*

Το ΑΕΔ, εν προκειμένω, έκρινε ότι ο ισχυρισμός αυτός προβάλλεται **παραδεκτώς από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας**, αλλά τον απέρριψε ως ερειδόμενο, πρωτίστως, « *επί ανακριβούς προϋποθέσεως, διότι η ανάγκη αναθεώρησης του άρθρου 57 προς το σκοπό της λήψεως υπόψη των συγχρόνων δεδομένων, ως προς τις οικονομικές λειτουργίες του Κράτους, διατυπώθηκε μόνον στην εισήγηση της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος προς την Ολομέλεια της Βουλής που πρότεινε την αναθεώρηση του Συντάγματος και δεν επαναλήφθηκε στην τελική απόφαση της Βουλής αυτής μετά τη διενέργεια των προβλεπομένων από την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος δύο ψηφοφοριών (βλ. Πρακτικά Ολομελείας Βουλής, Θ' περιόδου, Συνεδριάσεις ΡΑΕ' της 20 Μαΐου 1998 και ΡΞ' της 24 Ιουνίου 1998). Στην απόφαση αυτή της Ολομελείας της Βουλής προσδιορίζονται μόνον αριθμητικά χωρίς οποιοδήποτε λεκτικό περιορισμό οι προς*

80 Άρθρο 100 § 1. Συνιστάται Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο στο οποίο υπάγονται: [...] γ) Η κρίση για τα ασυμβίβαστα ή την έκπτωση βουλευτή, κατά τα άρθρα 55 παράγραφος 2 και 57.

81 Άρθρο 57 § 1. [...] Τα καθήκοντα του βουλευτή είναι επίσης ασυμβίβαστα με την άσκηση οποιουδήποτε επαγγέλματος. Νόμος ορίζει τις δραστηριότητες που είναι συμβατές με το βουλευτικό αξίωμα, [...]

αναθεώρηση συνταγματικές διατάξεις, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και εκείνες του επιμέχου άρθρου 57 »⁸².

Εξετάζοντας, λοιπόν, το σκεπτικό της αποφάσεως του ΑΕΔ διαπιστώνουμε την πεποίθηση των δικαστών περί της δυνατότητας διενέργειας ελέγχου για ενδεχόμενη υπέρβαση των κατευθυντήριων γραμμών προς την αναθεωρητική Βουλή, στα πλαίσια του ευρύτερου δικαστικού ελέγχου της διαδικασίας της συνταγματικής αναθεώρησης⁸³. Το συμπέρασμα αυτό, εξάλλου, προκύπτει σαφώς από τη διατύπωση της αιτιολογίας απόρριψης του προαναφερόμενου ισχυρισμού του καθ' ού, δυνάμει της οποίας αναγνωρίζεται η περίπτωση υπέρβασης του εύρους της εντολής της προτεινόμενης Βουλής ως επιπίπτουσα στα όρια του επιτρεπόμενου δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης και ως εκ τούτου δεν κρίθηκε ως απαράδεκτος προβληθείς ο ισχυρισμός αλλά ως αβάσιμος, καθόσον το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι δε συνέτρεχε, εν τέλει, παραβίαση του άρθρου 110 παρ.2 και ότι η σχετική απόφαση της αναθεωρητικής Βουλής δεν αλλοίωνε το περιεχόμενο της απόφασης που προέκυψε από τις δύο ψηφοφορίες της παρ.2, κατά το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας. Επομένως, το ΑΕΔ φαίνεται να υιοθετεί εκείνη την ερμηνευτική προσέγγιση του άρθ. 110 κατά την οποία η παρεμβολή της εκδήλωσης της Λαϊκής Κυριαρχίας δεν καθιστά απειρίοριστη την εξουσία της νέας Βουλής, διαφυλάσσοντας τοιουτοτρόπως την ουσιαστική επενέργεια των αποφάσεων της προηγούμενης και παράλληλα την *ίση μεταχείριση* των δύο διαδοχικών εθνικών αντιπροσωπειών, ανεξαρτήτως της επιπλέον ιδιότητας της δεύτερης εξ αυτών ως “αναθεωρητικής”.

3.3.ii Ο απόηχος της απόφασης 11/2003 (Α.Ε.Δ.) και η θέση του ΣτΕ

Η υπ' αριθ. 11/2003 απόφαση του ΑΕΔ προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις εκ μέρους των πολιτικών δυνάμεων αλλά και των θεωρητικών του δικαίου που τάσσονται κατά της δυνατότητας δικαστικού ελέγχου της αναθεώρησης και δη ως προς την τήρηση των ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων αυτής από τη Βουλή. Η εν λόγω, μάλιστα, απόφαση έχει γίνει αποδέκτης ενός ευρέος φάσματος επικριτικών χαρακτηρισμών που την κατατάσσουν από το επίπεδο της απλώς “παρεπιπίπτουσας σκέψης” που δε συνιστά νομική εγγύηση έως εκείνο της “αιρετικής κρίσης”. Το αιρετικό δε στοιχείο που διέπει την επίμαχη απόφαση εντοπίζεται,

82 Βλ. σκέψη 6 της απόφασης 11/2003 ΑΕΔ.

83 Σπυρόπουλος Φ., Κοντιάδης Ξ. και λοιποί, όπ.π., σελ. 1776.

σύμφωνα με τον Καθηγητή Χαράλαμπο Ανθόπουλο, στην σαφή παρέκκλισή της από την “ορθή” ερμηνευτική προσέγγιση του άρθ.110, κατά την οποία ο συντακτικός νομοθέτης του 1975 «καλώς ή κακώς» θεσμοθέτησε την αποκλειστική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής να διαμορφώνει άνευ περιορισμών το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Στα πλαίσια, λοιπόν, της συλλογιστικής αυτής θεωρείται αυτονόητο ότι η δεύτερη-αναθεωρητική Βουλή δεν πρέπει να δεσμεύεται από τις κατευθυντήριες γραμμές της προτείνουσας Βουλής, καθώς έτσι θίγεται τόσο η ratio της διάταξης των παρ.2-3 [παρ.2 : *Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις...* & παρ.3 : *η επόμενη Βουλή...αποφασίζει...σχεικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις.*] του 110 Σ όσο και η μακροχρόνια και πάγια πρακτική που ακολουθείται στη χώρα μας διαπλάθοντας, σχετικώς, την «αρχή της απολύτου ελευθερίας της Αναθεωρητικής Βουλής»⁸⁴. Ως εκ τούτου, η επίκληση της δεσμευτικότητας των κατευθύνσεων της πρώτης Βουλής συνεπάγεται άτυπη “απόπειρα” αναθεώρησης του ίδιου του άρθρου 110 κατά τρόπο που αφενός δε συνάδει με την κοινοβουλευτική μας παράδοση και ιστορία και αφετέρου συνιστά ανεπίτρεπτη-αντιθεσμική παρέμβαση της δικαστικής εξουσίας σε ζητήματα αποκλειστικής αρμοδιότητας της Βουλής. Ειδικότερα, ο Χ. Ανθόπουλος έχει εκφράσει την άποψη ότι το σκεπτικό της 11/2003 αναιρεί ουσιαστικά τον σκοπό της συνταγματικής ρύθμισης, καθώς, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά : «*ένα ορθολογικό πολιτικό υποκείμενο δεν έχει κανέναν λόγο να καταθέσει και να ψηφίσει στην πρώτη Βουλή μια αναθεωρητική πρόταση, είτε με 151 είτε με 180 βουλευτές, αν δεν είναι βέβαιο ότι στη δεύτερη “Αναθεωρητική Βουλή” θα έχει την κοινοβουλευτική δύναμη να συγκαθορίσει το περιεχόμενο της αναθεώρησης ή να εμποδίσει μια ανεπιθύμητη τροπή της* »⁸⁵. Υιοθετείται, εν προκειμένω, εκείνη η τελολογική ερμηνεία των παραγράφων 2-4 του 110 Σ δυνάμει της οποίας ο μηχανισμός εναλλαγής των απαιτούμενων πλειοψηφιών ανάμεσα στις δύο Βουλές που μετέχουν στην αναθεώρηση του Συντάγματος εξυπηρετεί, πρωτίστως, τη διευκόλυνση περάτωσής της ανάλογα με τις διαμορφούμενες -και πιθανώς πρόσκαιρες- κοινοβουλευτικές συμμαχίες, ακόμη και αν έχει, τοιουτοτρόπως, αναγάγει την αναθεωρητική διαδικασία σε ένα είδος “πολιτικού στοιχήματος”⁸⁶ και την τελική διατύπωση των νέων διατάξεων σύμφωνα ή μη με τα προσδιορισθέντα στην πρώτη Βουλή στο αντίστοιχο “αποδεκτό ρίσκο”.

84 Βλ. Χαράλαμπου Ανθόπουλου, *Οι πολιτικές προϋποθέσεις της αναθεώρησης*, Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”, <https://www.constitutionalism.gr/anthopoulos-anatheorisi/>

85 Βλ. Χαράλαμπου Ανθόπουλου, *ό.π.π.*

86 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, *Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής*, Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”, σελ.9, <https://www.constitutionalism.gr/yannakopoulos-desmeusi-anatheoritikis-voulis/>

Εκ διαμέτρου αντίθετη με τα ως άνω αναλυθέντα, είναι η τοποθέτηση των Καθηγητών Ξενοφώντα Κοντιάδη και Κωνσταντίνου Γιαννακόπουλου, οι οποίοι αντιλαμβάνονται αφενός ως πλέον προσήκουσα στην πραγματική βούληση του συντακτικού νομοθέτη τη γραμματική ερμηνεία των παρ.2-3 κατά τρόπο που υποδηλώνει τη δεσμευτικότητα των αποφάσεων της πρώτης Βουλής και αφετέρου το σύστημα των εναλλασσόμενων πλειοψηφιών ως απόδειξη της ισοδυναμίας των δύο Βουλών. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζουν ότι ο ειδικός καθορισμός των αναθεωρητέων διατάξεων που προκύπτει μετά τις δύο ψηφοφορίες της παρ.2 χαράσσει παράλληλα και τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της αναθεώρησης, βάσει των οποίων καλείται η επόμενη Βουλή να αποφασίσει «*σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις*» κατά τα οριζόμενα στην παρ.3 του άρθ.110 Σ. Την εν λόγω άποψη ενστερνίζεται και ο Καθηγητής Πέτρος Παραράς, ερμηνεύοντας την υποχρέωση της προτείνουσας Βουλής να καθορίζει «*ειδικά*» τις προς αναθεώρηση διατάξεις ως περιλαμβάνουσα και «*τη δυνατότητα ευρύτερου ή στενότερου προσδιορισμού της κατεύθυνσης της δέουσας αναθεώρησης των εν λόγω διατάξεων*». Αντίθετη δε ερμηνευτική προσέγγιση, σύμφωνα με τον Κ.Γιαννακόπουλο, θα σήμαινε ότι η προτείνουσα Βουλή δύναται να ασκήσει τη συντεταγμένη εξουσία της εκδίδοντας μία πράξη με «*ατελή αιτιολογία*»⁸⁷, γεγονός που θα καθιστούσε ανορθολογική την όλη αναθεωρητική διαδικασία, η οποία, όπως προκύπτει και από τις διατάξεις του άρθρου 119 ΚτΒ, απαιτεί μεθοδικότητα και λεπτομερή καταγραφή των λόγων που οδηγούν στη λήψη της απόφασης για αναθεώρηση του Συντάγματος. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να εκληφθεί ως ανεπαρκές και μη πειστικό το επιχείρημα υπέρ της δυνατότητας ψήφισης μιας πρότασης αναθεώρησης η αιτιολογία της οποίας μπορεί να μην περιλαμβάνει το κείμενο ή έστω την κατεύθυνση των νέων διατάξεων, υπό το σκεπτικό ότι «*τα όρια μεταξύ ειδικεύσεως των προς αναθεώρησιν διατάξεων και καθορισμού του μελλοντικού περιεχομένου αυτών καθίστανται ενίοτε τόσο δυσδιάκριτα, ώστε να μην είναι δυνατόν να καθορισθούν απολύτως*», όπως χαρακτηριστικά έχει αναφέρει ο Κωνσταντίνος Α. Γεωργόπουλος στηρίζοντας την απόλυτη ελευθερία της Αναθεωρητικής Βουλής⁸⁸. Εξίσου γενικευμένη και ανορθολογική κρίνεται, εν προκειμένω, και η επιχειρηματολογία υπέρ της ευρείας διακριτικής ευχέρειας της αναθεωρητικής Βουλής ερειδομένης στην αρμοδιότητα που έχει να «*αποφασίζει*» οριστικά, σύμφωνα με τη διατύπωση της παρ.3 του άρθ.110, σε συνάρτηση με την καθιερωμένη *συνθήκη* να ονομάζεται μόνο η δεύτερη Βουλή ως «*αναθεωρητική*». Το τελευταίο αυτό επιχείρημα, που έχει εκφράσει μεταξύ άλλων και ο Γεώργιος Ι. Κασιμάτης, αξιολογείται από τον Κ.Γιαννακόπουλο ως ασύμβατο προς

87 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, *ό.π.*, σελ.10, υποσημ. 27.

88 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, *ό.π.*, σελ. 11, υποσημ. 29.

τις *συνήθειες* μεθόδους συνταγματικής ερμηνείας, δυνάμενο να οδηγήσει σε δυσαρμονία μεταξύ του γράμματος και του πνεύματος των επίμαχων συνταγματικών διατάξεων⁸⁹.

Την εν λόγω δυσαρμονία, άλλωστε, επιχείρησε να αποσαφηνίσει και το ΑΕΔ «μέσω της λογικο-συστηματικής και τελολογικής ερμηνείας που υιοθέτησε»⁹⁰ στην απόφαση 11/2003, καταδεικνύοντας τις αδυναμίες της παραδοσιακής αντίληψης περί της απολύτου ελευθερίας της δεύτερης Βουλής και αίροντας τις όποιες αμφισβητήσεις σχετικά με τη γενικότερη δυνατότητα δικαστικού ελέγχου επί του σεβασμού των ουσιαστικών και διαδικαστικών φραγμών στην αναθεώρηση από την εκάστοτε αρμόδια εθνική αντιπροσωπεία. Ωστόσο, το γεγονός ότι στην επίδικη διαφορά το ΑΕΔ κλήθηκε να δικάσει ως εκλογοδικείο (άρθρο 100 παρ. 1 περ. γ') αναφορικά με την εξακρίβωση ύπαρξης “επαγγελματικού ασυμβίβαστου”, σε συνδυασμό με το ότι «εκφράστηκε για ένα τόσο σοβαρό ζήτημα σε μια δευτερεύουσα αναφορική πρόταση» καθιστά, σύμφωνα με τον Ευάγγελο Βενιζέλο, τη σχετική του κρίση *παρεμπίπτουσα σκέψη* στερουμένης επαρκούς αιτιολογίας, η οποία υπονομεύει την αξιοπιστία του δικαστικού ελέγχου και παράγει αβεβαιότητα εντός της έννομης τάξης⁹¹. Ο αντίλογος στην τοποθέτηση του Ε.Βενιζέλου συνοψίζεται στην άποψη του Κ.Γιαννακόπουλου ότι «*η δικαστική κρίση στη σκέψη 6 της απόφασης ΑΕΔ 11/2003 δεν είναι μια περιστασιακή σκέψη (obiter dictum) που έλαβε χώρα, για παιδαγωγικούς ή άλλους σκοπούς, χωρίς να είναι χρήσιμη για την επίλυση της υπόθεσης που εκκρεμούσε ενώπιον του Δικαστηρίου. Αντιθέτως, αποτελεί κρίσιμο στοιχείο του σκεπτικού της παραπάνω δικαστικής απόφασης, στο οποίο στηρίχθηκε η απόρριψη, ως αβάσιμου, ενός ισχυρισμού του καθ’ ού...*»⁹². Εξάλλου, από τη στιγμή που διατυπώθηκε ενώπιον του Δικαστηρίου ισχυρισμός του καθ’ ού η αίτηση έκπτωσης βουλευτή αναγόμενος στην υπέρβαση των ορίων δράσης της αναθεωρητικής Βουλής, οι δικαστές όφειλαν προτού τον κρίνουν επί της ουσίας να εξετάσουν τη νομική βασιμότητά του. Εν προκειμένω, η άποψη των δικαστών ότι πράγματι η συνταγματική αναθεώρηση ελέγχεται ως προς ενδεχόμενη υπέρβαση του εύρους της εντολής της προτείνουσας Βουλής συνιστά τον λόγο αποδοχής της νομικής βασιμότητας του επίμαχου ισχυρισμού και άρα, εξ ορισμού, δεν μπορεί να “υποβιβασθεί” σε *αναιτιολόγητη* και δευτερευούσης σημασίας αξιωματική διαπίστωση που δεν απαιτείται για τη διαμόρφωση του δικανικού συλλογισμού. Το ΑΕΔ, λοιπόν, κατέληξε στην απόφασή του περί απόρριψης του εν λόγω ισχυρισμού ως **ουσία αβάσιμου** ακριβώς επειδή στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν χρειαζόταν να ελέγξει εάν η απόφαση της Αναθεωρητικής Βουλής απέκλινε ή όχι των

89 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 11, υποσημ. 28.

90 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 11.

91 Βλ. Ευάγγελου Βενιζέλου, ό.π., σελ. 7-8.

92 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 7-8.

κατευθύνσεων της προηγούμενης Βουλής⁹³, καθότι εκείνη δεν είχε συμπεριλάβει στην τελική της πρόταση τους ειδικούς -λεκτικούς- περιορισμούς που επικαλείται ο καθ' ού με το υπόμνημά του.

Στο σημείο, βέβαια, αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε τον εύλογο προβληματισμό που εκφράζει ο Ε.Βενιζέλος ως προς την αμφιβολία που γεννά το σκεπτικό της 11/2003 αναφορικά με την υποχρέωση ή μη της προτείνουσας Βουλής να προσδιορίσει το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων. Και τούτο διότι στην σκέψη 6 της απόφασης, το ΑΕΔ φέρεται να υποστηρίζει ότι η πρώτη Βουλή δεν υποχρεούται να ορίσει κατεύθυνση, αλλά μπορεί να αρκестεί στη διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης και στην απαρίθμηση των συγκεκριμένων διατάξεων, αφήνοντας “αδέσμευτη” την κρίση της επόμενης, ενώ σε περίπτωση που αποφασίσει -εν τέλει- να προβεί σε «οποιοδήποτε λεκτικό περιορισμό», δεσμεύει τη νέα Βουλή⁹⁴. Με δεδομένη, όμως, την παραδοχή του ιδίου -Ε.Βενιζέλου, (βλ. σελ.32, υποσ.67)- περί της αναγκαιότητας του καθορισμού της κατεύθυνσης εκ μέρους της προτείνουσας Βουλής, σε συνδυασμό με το πνεύμα των διατυπωθεισών απόψεων του ΑΕΔ, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η Βουλή, πράγματι, οφείλει να προσδιορίσει το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων με τρόπο δεσμευτικό για την επόμενη εθνική αντιπροσωπεία. Το γεγονός δε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση δεν το έπραξε, είχε ως αποτέλεσμα την ως άνω κρίση του Δικαστηρίου (περί ουσιαστικής αβασιμότητας) στην σκέψη 6 της απόφασης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι πρέπει να αποδεχτούμε ως “ορθή” την απόφαση της τότε Ολομέλειας της Βουλής να περιοριστεί στην “απλή” απαρίθμηση των συνταγματικών διατάξεων, στα πλαίσια μιας υποτιθέμενης άκρατης διακριτικής ευχέρειάς της να επιλέγει εάν θα υποβάλει μία πλήρως δομημένη πρόταση αναθεώρησης. Σε κάθε περίπτωση, η κατεύθυνση της αναθεώρησης αποτελεί «αναγκαίο στοιχείο της απόφασης της πρώτης Βουλής», σύμφωνα πάντα με τον Ε.Βενιζέλο⁹⁵, οπότε καθίσταται εν μέρει αντιφατικό να υποστηρίζει παράλληλα ο ίδιος, αλλά και μεγάλο μέρος της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου, ότι, πάρα ταύτα, «δεν δεσμεύει τελικά τη δεύτερη Βουλή». Την εν λόγω αντίφαση χαρακτηρίζω ως “μερική”, καθώς φαίνεται να αίρεται-υπερκαλύπτεται, σύμφωνα με την παραδοσιακή αντίληψη περί της απολύτου ελευθερίας της αναθεωρητικής Βουλής, από την εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας και τη “νωπή εντολή” προς τη νέα εθνική αντιπροσωπεία.

93 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, όπ.π., σελ. 8, υποσημ. 19.

94 Ευάγγελος Βενιζέλος, όπ.π., σελ. 9.

95 Βλ. Σελ.32 και υποσημ. 67 της παρούσης.

Ειδικότερα, η ως άνω ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 110 Σ αποδέχεται τον καταρχάς “ηθικοπολιτικό” χαρακτήρα της δέσμευσης της δεύτερης από την πρώτη Βουλή, ο οποίος όμως δεν επαρκεί για καθορίσει την κατεύθυνση της αναθεώρησης, δεδομένου ότι μετά τις εθνικές εκλογές δύναται να προκύψουν διευρυμένες *αναθεωρητικές πλειοψηφίες* και *νέες κοινοβουλευτικές συμμαχίες* που να δικαιολογούν-νομιμοποιούν τη σκόπιμη απόκλιση από την εν λόγω ηθική δέσμευση⁹⁶. Ανεξαρτήτως, ωστόσο, της άποψης που μπορεί να εκφέρει ο καθένας μας σχετικά με την ουσιαστική βαρύτητα της παρεμβολής των εκλογών επί της αναθεώρησης, η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία φέρει ανεπαρκή δικαιολογητική βάση, καθόσον λαμβάνει υπόψη μόνο την περίπτωση όπου η αναθεωρητική πρόταση έχει λάβει την έγκριση της απόλυτης πλειοψηφίας των μελών της προτείνουσας Βουλής και άρα η αναθεωρητική καλείται, βάσει της παρ.4 του άρθ.110, να επιτύχει υψηλότερη συναίνεση. Η διευρυμένη δε αυτή συναίνεση που αντιστοιχεί τουλάχιστον στα 3/5 των βουλευτών κρίνεται, εν προκειμένω, ως ένα επιπλέον δηλωτικό στοιχείο της αποκλειστικής αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής, στοιχείο που αφήνει, όμως, αναπάντητο το ερώτημα σχετικά με το “είδος” της δέσμευσης που επιφέρει μια ενδεχόμενη επιτευχθείσα πλειοψηφία των 3/5 στο πρώτο στάδιο της διαδικασίας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ξενοφών Κοντιάδης, οι βασικές αδυναμίες της *παραδοσιακής αντίληψης* επί του θέματος «αναδεικνύονται, στην πράξη, εντονότερα σε περίπτωση που με 151 ψήφους η Αναθεωρητική Βουλή θα απέκλινε από ουσιαστικές κατευθύνσεις που η προτείνουσα Βουλή θα είχε καθορίσει με 180 ψήφους⁹⁷». Συμπληρωματικά, ο Κ.Γιαννακόπουλος εξηγεί ότι οι διαφορετικές πλειοψηφίες δεν πρέπει να εκλαμβάνονται ως ένδειξη του εύρους νομιμοποίησης της απόφασης της κάθε Βουλής, καθώς με τον τρόπο αυτό οδηγούμαστε, εκ νέου, στην αντιμετώπιση της αναθεώρησης ως ένα “στοίχημα” πολιτικού περιεχομένου. Είναι, άλλωστε, αδιάφορο από νομική σκοπιά σε ποια από τις δύο Βουλές θα συγκεντρωθεί η πλειοψηφία των 3/5, υπό τον όρο ότι τηρούνται εις το ακέραιο οι ρυθμίσεις των παρ.2-4 του άρθ.110, ενώ δεν υφίστανται ειδικότερες διατάξεις «που θα μπορούσαν να προσδώσουν, από κανονιστική άποψη, κάποια ιδιαίτερη βαρύτητα στην πλειοψηφία αυτή». Το συμπέρασμα αυτό απορρέει, επίσης, εκ της ερμηνευτικής προσέγγισης που υιοθετεί το ΑΕΔ στην 11/2003 απόφασή του, αποσυνδέοντας την πλειοψηφία με την οποία ελήφθη η απόφαση της προτείνουσας Βουλής από «τη δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής μέσω κατάλληλου λεκτικού περιορισμού»⁹⁸.

96 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 12.

97 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 14.

98 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, ό.π., σελ. 15.

Τη συλλογιστική της ήδη αναλυθείσης απόφασης του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου υιοθέτησε και το Συμβούλιο της Επικρατείας, επεκτείνοντας μάλιστα την ερμηνευτική προσέγγιση του άρθ.110 και ως προς τη δυνατότητα της αναθεωρητικής Βουλής να μην προβεί τελικώς στην αναθεώρηση των προτεινόμενων διατάξεων. Πρόκειται για την υπ' αριθ. 2512/2016 απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ, στα πλαίσια της εκδίκασης αίτησης ακύρωσης που κατέθεσε Σύμβουλος της Επικρατείας προσβάλλοντας το προεδρικό διάταγμα με το οποίο προήχθη σε θέση Αντιπροέδρου του ΣτΕ νεώτερός του στην επετηρίδα Σύμβουλος. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την σκέψη 8 της εν λόγω απόφασης : « ο αιτών προβάλλει, επικαλούμενος τις συζητήσεις στη Βουλή για την αναθεώρηση του Συντάγματος, ότι, ανεξάρτητα από το πώς ερμηνεύτηκε και εφαρμόστηκε η διάταξη του άρθρου 90 παρ. 5⁹⁹ του Συντάγματος κατά το χρονικό διάστημα πριν την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001, μετά την αναθεώρηση αυτή, κατά την αληθή έννοια του άρθρου 90 παρ. 5 του Συντάγματος απαγορεύεται η αδικαιολόγητη ανατροπή της διαμορφωμένης σειράς αρχαιότητας των δικαστικών λειτουργών που διαθέτουν τα νόμιμα προσόντα για την προαγωγή τους στον βαθμό του αντιπροέδρου. Η έννοια αυτή της διατάξεως του άρθρου 90 παρ. 5 του Συντάγματος προκύπτει, κατά την άποψη του αιτούντος, και από το ότι η Βουλή που προήλθε από τις εκλογές του έτους 1996 αποφάσισε ότι είναι αναγκαία η αναθεώρηση της συγκεκριμένης διατάξεως, κατόπιν δε αυτού η Ζ' Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύετο να αναθεωρήσει οπωσδήποτε την συγκεκριμένη διάταξη με περιεχόμενο της δικής της επιλογής, δεν μπορούσε όμως να απέχει από την αναθεώρηση της συγκεκριμένης διατάξεως. [...] » .

Ακολουθως, στην σκέψη 9 της απόφασης, οι δικαστές αφού πρώτα απορρίπτουν ως αβάσιμο τον ισχυρισμό του αιτούντος περί παραβίασης του “όρου” της παρ.5 του άρθ.90 για τον σεβασμό της σειράς αρχαιότητας, « δεδομένου ότι η επιλογή, κατά το άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, δεν λαμβάνει χώρα αυτομάτως, κατά σειρά αρχαιότητας, αλλά γίνεται μεταξύ όλων των Συμβούλων Επικρατείας που έχουν τα νόμιμα τυπικά προσόντα » , διατυπώνουν την κρίση τους σχετικά με την ευχέρεια της Βουλής να αποφασίσει να απόσχει από την αναθεώρηση της επίμαχης διάταξης. Ειδικότερα, κατά το σκεπτικό της 2512/16 : «...ο ισχυρισμός ότι η Ζ' Αναθεωρητική Βουλή δεσμεύετο να αναθεωρήσει οπωσδήποτε τη διάταξη του άρθρου 90 παρ. 5 του Συντάγματος, με περιεχόμενο της δικής της επιλογής, δεν μπορούσε όμως να απέχει από την αναθεώρηση της συγκεκριμένης διατάξεως, παραδεκτώς μεν

99 Άρθρο 90 § 5. Οι προαγωγές στις θέσεις του Προέδρου και του Αντιπροέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου ενεργούνται με προεδρικό διάταγμα που εκδίδεται ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, με επιλογή μεταξύ των μελών του αντίστοιχου ανώτατου δικαστηρίου, όπως νόμος ορίζει. [...]

προβάλλεται από την άποψη των ορίων του δικαστικού ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας (ΑΕΔ 11/2003), ωστόσο είναι απορριπτέος ως αβάσιμος, διότι, όπως προκύπτει από την παρ. 4 του άρθρου 110 του Συντ., η απόφαση της προηγούμενης Βουλής σχετικά με τις διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν συνιστά «**πρόταση**». Ως εκ τούτου δεν υποχρεώνει την επόμενη (αναθεωρητική) Βουλή να προβεί στην προταθείσα μεταβολή της συγκεκριμένης συνταγματικής διατάξεως ».

Η τελευταία αυτή εκδοχή σχετικά με την ερμηνεία του άρθ.110 Σ, που εκφράζει το ΣτΕ προκειμένου να αντικρούσει τον ισχυρισμό του αιτούντος την αίτηση ακύρωσης, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς φέρει διπλή σημασία για τη διαμόρφωση της νομολογίας και της θεωρίας του δικαίου τόσο γύρω από “αμφιλεγόμενα” διαδικαστικά ζητήματα της αναθεώρησης όσο και αναφορικά με την έκταση της αρμοδιότητας των δικαστηρίων να ασκούν έλεγχο νομιμότητας επί της αναθεωρητικής λειτουργίας. Ανεξαρτήτως, λοιπόν, εάν ο καθ' ού στην απόφαση ΑΕΔ 11/2003 και ο αιτών στην 2512/2016 προβάλλουν διαφορετικούς ισχυρισμούς και δη αντικρουόμενους, θα πρέπει να εστιάσουμε στο ότι η Ολομέλεια του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου αποδέχεται και αυτή το παραδεκτό του αντίστοιχου ισχυρισμού για τον λόγο που, όπως έχει κρίνει το ΑΕΔ, πρόκειται για ισχυρισμό που εμπίπτει στα όρια του επιτρεπόμενου δικαστικού ελέγχου επί της αναθεώρησης του Συντάγματος. Πιο συγκεκριμένα, στην 11/2003 ο καθ' ού πρεσβεύει την υποχρέωση της δεύτερης Βουλής να ακολουθήσει την κατεύθυνση της πρώτης, ενώ στην 2512/16 ο αιτών ισχυρίζεται ότι η αναθεωρητική Βουλή προσδίδει δικό της μεν περιεχόμενο στις αναθεωρητέες διατάξεις αλλά ταυτόχρονα δεν έχει την επιλογή να απέχει από την αναθεώρηση. Το ΣτΕ, εν προκειμένω, επικαλούμενο την 11/2003 ΑΕΔ επιβεβαιώνει την άποψη της νομολογίας ότι η αναθεώρηση, ως συντεταγμένη λειτουργία, υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο. Ο έλεγχος δε αυτός περιλαμβάνει και τα επίμαχα ζητήματα της “σχέσης - αλληλεπίδρασης” μεταξύ προτείνουσας και αναθεωρητικής Βουλής. Και ενώ στην απόφαση 2512/16 το ΣτΕ δεν εξέφρασε ανάλογη της εις την ΑΕΔ 11/2003 κρίση επί του θέματος της δεσμευτικότητας της απόφασης της πρώτης Βουλής, επιχείρησε να αποσαφηνίσει το ζήτημα της δικαιολογημένης ή μη αποχής της αναθεωρητικής Βουλής από την αναθεώρηση συγκεκριμένων διατάξεων. Σύμφωνα με το σκεπτικό των Συμβούλων, η απόφαση της πρώτης Βουλής, με την οποία επιλέγονται οι αναθεωρητέες διατάξεις, συνιστά “πρόταση” αναθεώρησης προς την επόμενη Βουλή και δεν την υποχρεώνει να προβεί στην αναθεώρησή τους. Αναγνωρίζει, επομένως, το ΣτΕ τη δυνατότητα της αναθεωρητικής Βουλής να απορρίψει -δια της αποχής της- μέρος ή και το σύνολο των προτάσεων της προηγούμενης εθνικής

αντιπροσωπείας, εστιάζοντας στη γραμματική ερμηνεία της παρ. 4 του άρθ.110 Σ, όπου ρητά αναφέρεται ο όρος “πρόταση για αναθεώρηση”. Σχολιάζοντας το ως άνω σκεπτικό, θα πρέπει να επισημάνουμε, όμως, ότι στην παρ. 2 εδ. β' του 110 Σ γίνεται λόγος για απόφαση της πρώτης Βουλής δια της οποίας “καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν”, και άρα μπορεί εύλογα κάποιος να αντικρούσει το σχετικό επιχείρημα των δικαστών, βασιζόμενος και ο ίδιος στη γραμματική ερμηνεία του άρθρου 110.

Εν κατακλείδι, συνεκτιμώντας τα λογικά συμπεράσματα που απορρέουν εκ των δύο αυτών δικαστικών αποφάσεων, οδηγούμαστε, όπως αναφέρει ο Κ.Γιαννακόπουλος, στο διακύβευμα ότι : «είναι δυνατόν η προτείνουσα Βουλή να μην περιορίζεται μόνο σε αριθμητική αναφορά των προς αναθεώρηση συνταγματικών διατάξεων, αλλά να προσδιορίζει, αν όχι την τελική διατύπωση της νέας ρύθμισής τους, τουλάχιστον τις ουσιαστικές κατευθύνσεις του περιεχομένου της. Ο δε προσδιορισμός αυτός, προκειμένου να είναι δεσμευτικός για την επόμενη Αναθεωρητική Βουλή, πρέπει να περιληφθεί, κατά τρόπο ρητό και σαφή, όχι μόνον στο λεκτικό των αρχικών προτάσεων για την αναθεώρηση του Συντάγματος (άρθρο 119, παρ. 1 και 2, του Κανονισμού της Βουλής) και της μεταγενέστερης εισήγησης της Ειδικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος που θα προτείνει την αναθεώρηση του τελευταίου προς την Ολομέλεια της Βουλής (άρθρο 119, παρ. 4 και 5, του Κανονισμού της Βουλής), αλλά και στο λεκτικό της τελικής απόφασης της Βουλής αυτής μετά τη διενέργεια των δύο ονομαστικών ψηφοφοριών που προβλέπονται από την παράγραφο 2 του άρθρου 110 του Συντάγματος και το άρθρο 119, παρ. 6, του Κανονισμού της Βουλής. Προς τούτο δε, σκόπιμο επίσης θα ήταν ο ίδιος προσδιορισμός να μνημονεύεται και κατά τη διαδικασία των εν λόγω ψηφοφοριών (άρθρο 119, παρ. 6 και 7, του Κανονισμού της Βουλής). Αν τηρηθούν οι παραπάνω διαδικαστικές προϋποθέσεις, η Αναθεωρητική Βουλή θα δεσμεύεται από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προηγούμενης προτείνουσας Βουλής, υπό την έννοια ότι, η Αναθεωρητική Βουλή, εάν αποφασίσει να προβεί στην αναθεώρηση των προτεινόμενων διατάξεων, δεν θα μπορεί να αποκλίνει από τις παραπάνω κατευθύνσεις. Σε περίπτωση που, για τον οποιοδήποτε λόγο, η Αναθεωρητική Βουλή δεν σεβαστεί τις εν λόγω κατευθύνσεις, η τελική απόφασή της για την αναθεώρηση των σχετικών διατάξεων θα παραβιάσει το άρθρο 110 του Συντάγματος, όπως αυτό ερμηνεύτηκε, κατά τα προαναφερθέντα, με την απόφαση 11/2003 του ΑΕΔ. Η παραβίαση αυτή θα μπορεί να ελεγχθεί και δικαστικώς »¹⁰⁰.

100 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου , όπ.π., σελ. 16.

Το ειδικό βάρος και το αντίκτυπο των εν λόγω αποφάσεων καθίσταται έτι περισσότερο σπουδαίο εάν αναλογιστούμε ότι δύο ανώτατα δικαιοδοτικά όργανα της χώρας ανατρέπουν την μέχρι τότε κρατούσα άποψη της θεωρίας του δικαίου περί της απολύτου ελευθερίας της αναθεωρητικής Βουλής αλλά και της μη δυνατότητας άσκησης ελέγχου συνταγματικότητας επί της διαδικασίας της αναθεώρησης. Οι αποφάσεις αυτές, σε συνδυασμό με το Πρακτικό Επεξεργασίας 621/02 της Ολομέλειας του ΣτΕ -που θα εξετάσουμε παρακάτω (βλ.σελ.59)- , αποτελούν τριγμό στα θεμέλια της παραδοσιακής αντίληψης για την αναθεώρηση και εξοπλίζουν περαιτέρω τη φαρέτρα των επιχειρημάτων μιας νεότερης θεωρητικής προσέγγισης που τάσσεται υπέρ της δεσμευτικότητας των αποφάσεων της προτείνουσας Βουλής και αντιμετωπίζει την αναθεώρηση ως υποκείμενη σε δικαστικό έλεγχο τόσο της ουσιαστικής όσο και της τυπικής (αντι)συνταγματικότητάς της. Ωστόσο, όπως ήδη αναφέραμε, θεωρώ ότι δεν θα πρέπει να αποδεχτούμε τη δυνατότητα της πρώτης Βουλής να μην προβεί στη χάραξη έστω των γενικών κατευθύνσεων επί του περιεχομένου των νέων διατάξεων και να αρκестεί στην απαρίθμηση των επιμέρους άρθρων, παραγράφων ή εδαφίων. Λαμβάνοντας υπόψη την κοινή παραδοχή (εκ μέρους της παραδοσιακής και της σύγχρονης αντίληψης γύρω από την ερμηνεία του 110 Σ) περί της κομβικής σημασίας της διατύπωσης μίας πλήρως αιτιολογημένης πρότασης αναθεώρησης, προκειμένου να διευκολυνθεί όχι μόνο η ομαλή περάτωση της διαδικασίας αλλά επίσης η διαμόρφωση της κοινής γνώμης, θα ήταν μη ανεκτή “πολυτέλεια” να αναγνωριστεί ως “δικαίωμα” και όχι ως υποχρέωση της προτείνουσας Βουλής η υποβολή μιας τέτοιας ακριβώς πρότασης. Αναφορικά δε με την ενδεχόμενη απόφαση της Βουλής να μην προβεί τελικώς στην αναθεώρηση κάποιων εκ των προτεινόμενων διατάξεων, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι κατά τον τρόπο αυτό η αναθεωρητική Βουλή δύναται να εκφράσει τη διαφωνία της σχετικά με την κατεύθυνση που έχει δώσει η προτείνουσα Βουλή. Δεδομένου, λοιπόν, ότι η εν λόγω κατεύθυνση είναι, σύμφωνα με την 11/2003 ΑΕΔ, δεσμευτικού χαρακτήρα, η αναθεωρητική Βουλή δεν μπορεί να τροποποιήσει κατά το δοκούν το περιεχόμενο των αναθεωρητέων διατάξεων, αλλά οφείλει είτε να το αποδεχτεί ως έχει είτε, όπως προκύπτει από την 2512/16 ΣτΕ, να απορρίψει – αγνοήσει εξ ολοκλήρου την προτεινόμενη διάταξη. Η δυνατότητα αυτής της απόρριψης, επομένως, δεν συνεπάγεται ότι η αναθεωρητική Βουλή, λαμβάνοντας υπόψη το αποτέλεσμα των εκλογών, δύναται να προσδώσει το περιεχόμενο της επιλογής της στις αναθεωρητέες διατάξεις, καθώς τότε θα παραβίαζε το άρθρο 110 και την ορθή ερμηνεία αυτού βάσει του ΑΕΔ. Η απόφαση, εξάλλου, για την απόρριψη μιας πρότασης τροποποίησης συγκεκριμένων διατάξεων συνάδει περισσότερο με το πνεύμα της αρχής της ισοκυρίας των δύο

Βουλών που μετέχουν στην αναθεώρηση, συγκριτικά με την αποδοχή της αποκλειστικής επί της ουσίας των νέων ρυθμίσεων αρμοδιότητας της δεύτερης Βουλής, που αποκλείει, εξ ορισμού, τον όποιον έλεγχο υπέρβασης του εύρους της εντολής της πρώτης Βουλής. Σε κάθε περίπτωση, η μη ολοκλήρωση της προταθείσας αναθεώρησης ή μέρους αυτής δεν πρέπει να θεωρείται αδιανόητη, όπως ισχυρίστηκε ο αιτών στην 2512/16 απόφαση του ΣτΕ, διότι δεν είναι δυνατόν να προεξοφλείται η συγκέντρωση των απαιτούμενων πλειοψηφιών και στο δεύτερο στάδιο της διαδικασίας, για κάθε μία από τις αναθεωρητέες διατάξεις, ανεξαρτήτως εάν το ζητούμενο είναι οι 151 ή οι 180 ψήφοι, αντίστοιχα. Επιπροσθέτως, μπορούμε να εκλάβουμε τον χρονικό περιορισμό της παρ.3 του άρθ.110, περί λήψης της απόφασης της αναθεωρητικής Βουλής εντός της πρώτης συνόδου της, ως αναγνώριση ενός τύπου “σιωπηρής απόρριψης” της πρότασης αναθεώρησης, με τον οποίο, δηλαδή, η δεύτερη Βουλή *αποφασίζει* δια της αδράνειάς της να ματαιώσει την όλη αναθεωρητική διαδικασία.

Συνοψίζοντας την ανάλυσή μας για την ουσιαστική επενέργεια των δικαστικών αποφάσεων του ΑΕΔ και του ΣτΕ στο πρόβλημα της δέσμευσης της αναθεωρητικής Βουλής από την προτείνουσα, καταλήγουμε ασφαλώς στο συμπέρασμα ότι καθίσταται πλέον αυτονόητη η ευρέως αμφισβητηθείσα στο παρελθόν δυνατότητα διενέργειας δικαστικού ελέγχου επί της συνταγματικής αναθεώρησης, και δη ως προς την υποχρέωση σεβασμού των κατευθυντήριων γραμμών της πρώτης εθνικής αντιπροσωπείας. Η δεσμευτικότητα, όμως, των αποφάσεων της προτείνουσας Βουλής δεν συνεπάγεται αυτομάτως την αποδοχή τους από την αναθεωρητική Βουλή, η οποία δύναται να μην προβεί τελικώς στην αναθεώρηση προτεινόμενης διάταξης. Σε καμία, βέβαια, περίπτωση δεν πρέπει να εκλάβουμε την παρεμβολή των εθνικών εκλογών ως “οιονεί συνταγματικό δημοψήφισμα”¹⁰¹ που ισχυροποιεί την αναθεωρητική αρμοδιότητα της δεύτερης Βουλής, καθώς εάν αντιμετωπίζαμε τοιουτοτρόπως την εκδήλωση της λαϊκής κυριαρχίας θα σήμαινε ότι η νέα εθνική αντιπροσωπεία αποκτά την εξουσία να τροποποιεί ελεύθερα την εκάστοτε αναθεωρητική πρόταση, ερειδόμενη στην έγκριση-υπερψήφιση του συνολικού πολιτικού προγράμματος των υποψηφίων κομματικών σχηματισμών και όχι των ειδικότερων θέσεων τους για το αντικείμενο της αναθεώρησης. Μία τέτοια θεώρηση της συμβολής του εκλογικού σώματος στην αναθεώρηση του Συντάγματος δεν συνάδει, άλλωστε, με το πνεύμα της διευρυμένης συναίνεσης που επιδιώκει να επιτύχει ο συντακτικός νομοθέτης μέσα από την πρόβλεψή του

101 Βλ. Κωνσταντίνου Θ. Γιαννακόπουλου, *όπ.π.*, σελ. 13.

για τη συνεργασία δύο -ισότιμων και ισοδύναμων- Βουλών, προκειμένου να ολοκληρωθεί η οποιαδήποτε είδους μεταβολή στις διατάξεις του καταστατικού χάρτη της χώρας.

ΜΕΡΟΣ Δ' :

4. Η σχέση μεταξύ του 110 Σ και του 28 παρ.2-3 Σ

Επανερχόμενοι στο θεματικό πεδίο της διερεύνησης των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης θα πρέπει να επιχειρήσουμε την προσέγγιση του ζητήματος υπό το πρίσμα της επίδρασης στην αναθεωρητική λειτουργία της συμμετοχής της χώρας σε διεθνείς και υπερεθνικούς οργανισμούς σε συνάρτηση με τις δεσμεύσεις που αυτή συνεπάγεται, έχουσες αντίκτυπο ακόμη και στο εύρος της άσκησης της εθνικής μας κυριαρχίας. Όπως ήδη αναφέραμε στην *Εισαγωγή* της παρούσης εργασίας, η κατάρτιση του Συντάγματος του 1975 και η παράλληλη απαρχή της ευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδος δεν αποτελεί μια απλή ιστορική συγκυρία, αλλά έχει ταυτόχρονα συμβολική και πρακτική σημασία, καθώς δια αυτής της πολιτικής επιλογής επιχειρήθηκε η θεμελίωση εις το διηνεκές του δημοκρατικού πολιτεύματος και των αρχών που το διέπουν, όχι μόνο ως πραγμάτωση της βούλησης του Λαού αλλά και ως βασική προϋπόθεση για την είσοδο και την παραμονή, εν συνεχεία, της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Η πορεία, εξάλλου, προς την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μέσω της πρακτικής “της διαδοχής των Συνθηκών” (τροποποιώντας -συμπληρώνοντας το πρωτογενές δίκαιο), που οδήγησε στη διάπλαση και σταδιακή διεύρυνση του υπερεθνικού μορφώματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά και τη Συνθήκη της Λισαβόνας (2007/2009), είχε και έχει ως κύριο προαπαιτούμενο τη διασφάλιση εντός των εδαφικών ορίων των κρατών μελών της των αξιών της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της ισότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς και την ανάπτυξη στενής συνεργασίας για την επίτευξη των “κοινών στόχων”. Η συμμετοχή, λοιπόν, σε έναν τέτοιου είδους διεθνή οργανισμό δε θα μπορούσε να υλοποιηθεί δίχως τα υποψήφια προς ένταξη κράτη να επιδείξουν στο εσωτερικό τους την απαραίτητη συναίνεση και ευελιξία για την προσαρμογή των εθνικών εννόμων τάξεων στα νέα σύνθετα δεδομένα του ευρωπαϊκού εγχειρήματος, ακόμη και όταν αυτό συνεπάγεται αλλαγές σε συνταγματικό επίπεδο. Και ενώ το σύνολο των Ευρωπαίων εταίρων μας υποχρεώθηκε κατά τη διάρκεια της υιοθέτησης των κομβικών θεσμικών μεταρρυθμίσεων που επέφεραν η Ενιαία

Ευρωπαϊκή Πράξη (1986/1987), η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992/1993) και η Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997/1999) να προβεί σε ανάλογες συνταγματικές αναθεωρήσεις και να αντιμετωπίσει το φλέγον ζήτημα της σχέσης συντάγματος & κοινοτικού (ενωσιακού) δικαίου, η χώρα μας μπόρεσε να κυρώσει τις ως άνω διεθνείς συμβάσεις χωρίς την ανάγκη αναθεώρησης, δυνάμει του “καινοτόμου” άρθρου 28¹⁰² Σ, το οποίο λειτούργησε ως «συνταγματική υποδοχή για την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες»¹⁰³. Η δε Ερμηνευτική Δήλωση¹⁰⁴ που προστέθηκε στο εν λόγω άρθρο με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 διασαφηνίζει τη σκοπιμότητα των διατάξεών του, ως προς τη συμμετοχή της Ελλάδος στην πολυδιάστατη πορεία για την ευρωπαϊκή ενοποίηση, καθώς και την επιβεβλημένη κατηγοριοποίηση των εκάστοτε σχετικών βημάτων ανάλογα με τον βαθμό περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας που επιφέρουν, προκειμένου η κύρωσή τους να υπαχθεί στην αντίστοιχη διάταξη και απαιτούμενη κοινοβουλευτική πλειοψηφία κατά περίπτωση, αφού οι διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης δε δύνανται στο σύνολό τους να συνδεθούν εξ ορισμού με μία μόνο εκ των τριών παραγράφων του άρθ.28¹⁰⁵.

Και ενώ δεν χωρεί ουδεμία αμφιβολία για τη συμβολή του άρθρου 28 Σ στη διαδικασία ενσωμάτωσης των κανόνων του διεθνούς δικαίου και δη του ενωσιακού στην εθνική έννομη τάξη, δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε κατά πόσον οι μεταβολές στο κανονιστικό περιεχόμενο συνταγματικών διατάξεων, στα πλαίσια της σύμφωνης ερμηνείας του Συντάγματος με τις Συνθήκες της ΕΕ αλλά και την ΕΣΔΑ, εισάγουν μία επιπλέον διάσταση στην αναθεώρηση λειτουργώντας παράλληλα και ειδικότερα σε σχέση με τα θεσπιζόμενα όρια του άρθρου 110. Στην περίπτωση καταφατικής απάντησης στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να αποδεχθούμε ότι με τις διατάξεις των παρ.2 και 3 του άρθ.28 συντίθεται ένας νέος “σκληρός πυρήνας” του Συντάγματος, αντίστοιχος με αυτόν της παρ.1 του άρθ.110, ο οποίος θέτει τα

102 Άρθρο 28 §1. Οι γενικά παραδεγμένοι κανόνες του διεθνούς δικαίου, καθώς και οι διεθνείς συμβάσεις, από την επικύρωσή τους με νόμο και τη θέση τους σε ισχύ σύμφωνα με τους όρους καθεμιάς, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του εσωτερικού ελληνικού δικαίου και υπερισχύουν από κάθε άλλη αντίθετη διάταξη νόμου. Η εφαρμογή των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συμβάσεων στους αλλοδαπούς τελεί πάντοτε υπό τον όρο της αμοιβαιότητας. §2. Για να εξυπηρετηθεί σπουδαίο εθνικό συμφέρον και να προαχθεί η συνεργασία με άλλα κράτη, μπορεί να αναγνωρισθούν, με συνθήκη ή συμφωνία, σε όργανα διεθνών οργανισμών αρμοδιότητες που προβλέπονται από το Σύνταγμα. Για την ψήφιση νόμου που κυρώνει αυτή τη συνθήκη ή συμφωνία απαιτείται πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών. §3. Η Ελλάδα προβαίνει ελεύθερα, με νόμο που ψηφίζεται από την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, σε περιορισμούς ως προς την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας της, εφόσον αυτό υπαγορεύεται από σπουδαίο εθνικό συμφέρον, δεν θίγει τα δικαιώματα του ανθρώπου και τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος και γίνεται με βάση τις αρχές της ισότητας και με τον όρο της αμοιβαιότητας.

103 Βενιζέλος Εύαγγελος, Εισήγηση στην Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος, Ζ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Ι' - Σύνοδος Α', 2000, σελ. 28.

104 Άρθρο 28 **Ερμηνευτική δήλωση: Το άρθρο 28 αποτελεί θεμέλιο για τη συμμετοχή της Χώρας στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

105 Βενιζέλος Εύαγγελος, όπ.π., σελ. 30.

όρια του περιορισμού της εθνικής μας κυριαρχίας ως αντιστάθμισμα στις υποχρεώσεις-δεσμεύσεις που συνεπάγεται η πορεία προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση. Πιο συγκεκριμένα, οι προϋποθέσεις της παρ.2 περί εξυπηρέτησης σπουδαίου εθνικού συμφέροντος και συνεργασίας με άλλα κράτη καθώς και της παρ.3 περί διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, του δημοκρατικού πολιτεύματος και των αρχών της ισότητας και αμοιβαιότητας δύνανται να εκληφθούν ως «ειδικές αναθεωρητικές ρήτρες» που προσδιορίζουν το εύρος των συνταγματικών “αλλοιώσεων” εκ της συμμόρφωσης με το ενωσιακό δίκαιο και τη νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ¹⁰⁶. Πρόκειται, λοιπόν, για μια μορφή έμμεσης και ειδικής αναθεώρησης, η οποία είναι συντρέχουσα αυτής του 110 Σ και ταυτόχρονα πιο σύντομη και λιγότερο περίπλοκη - “αυστηρή”, επιβαλλομένης από τον νόμο (de jure) αλλά και από τη νομολογιακώς κατοχυρωμένη αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου. Η ως άνω συλλογιστική, που έχει εκφραστεί από σημαντική μερίδα της επιστημονικής κοινότητας **χωρίς** ωστόσο να είναι και η επικρατούσα, ερείδεται συνταγματικώς στις περιπτώσεις των άρθρων 4 παρ.4, 102 παρ. 2 και 26 Σ, οι διατάξεις των οποίων ακόμη και αν δεν τροποποιήθηκαν υπέστησαν μία *άτυπη μεταβολή* υπό το πρίσμα της ερμηνευτικής τους προσέγγισης βάσει του πρωτογενούς δικαίου της ΕΕ και της νομολογίας του ΔΕΕ. Τόσο η παρ.4 του άρθ. 4 όσο και το άρθ. 26 εν προκειμένω, αν και καλύπτονται από τη ρήτρα αιωνιότητας της παρ.1 του 110, επηρεάζονται ως προς το ουσιαστικό περιεχόμενό τους από το άρθ. 28 στο βαθμό που οι μεν αποφάσεις του ΔΕΕ επιβάλλουν τη συσταλτική ερμηνεία της εξαίρεσης πρόσβασης *κοινοτικών* αλλοδαπών στη δημόσια διοίκηση (παρ.4 άρθ.45 ΣΛΕΕ) και μόνο για θέσεις που συνεπάγονται την άσκηση δημόσιας εξουσίας, αναφορικά με τη σχέση της συνταγματικής πρόβλεψης υπέρ των Ελλήνων για πρόσληψη στο Δημόσιο (παρ.4 άρθ.4 Σ) και του άρθ. 45¹⁰⁷ ΣΛΕΕ για την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, ενώ και η κατανομή των πολιτειακών αρμοδιοτήτων σύμφωνα με τη διάκριση των λειτουργιών κατ' άρθ. 26 κάμπτεται συνειδητά δια της εκάστοτε εφαρμογής της παρ.2 του άρθ. 28 και της αναγνώρισης τέτοιων αρμοδιοτήτων υπέρ των θεσμικών οργάνων της ΕΕ. Ανάλογη μεταβολή στο ρυθμιστικό περιεχόμενο συνταγματικής διάταξης προκύπτει και από την αλληλεπίδραση της παρ.2 του 102¹⁰⁸ Σ, περί του τρόπου ανάδειξης των Αρχών της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με τις διατάξεις των άρθρων 20 παρ.1 και 22

106 Η ΕΣΔΑ χαιρεί ισχύος πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου (βλ. άρθ. 6 παρ.3 ΣΕΕ), αν και δεν έχει πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα η επίσημη προσχώρηση της ΕΕ σε αυτήν βάσει της παρ.2 του άρθρου 6 ΣΕΕ.

107 Άρθρο 45 ΣΛΕΕ §1. Εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων εντός της Ένωσης. §2. Η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων συνεπάγεται την κατάργηση κάθε διακρίσεως λόγω ιθαγενείας μεταξύ των εργαζομένων των κρατών μελών, όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας. [...] §4. Οι διατάξεις του παρόντος άρθρου δεν εφαρμόζονται προκειμένου περί απασχολήσεως στη δημόσια διοίκηση.

108 Άρθρο 102 §2. Οι οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης έχουν διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια. Οι αρχές τους εκλέγονται με καθολική και μυστική ψηφοφορία, όπως νόμος ορίζει.

παρ.1 ΣΛΕΕ¹⁰⁹, δυνάμει των οποίων οι κατέχοντες την “ιθαγένεια της Ένωσης” αποκτούν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις δημοτικές εκλογές (*Α' Βαθμός Αυτοδιοίκησης*) του κράτους μέλους της κατοικίας τους ανεξαρτήτως της υπηκοότητάς τους (εθνικής ιθαγένειας). Η εν λόγω διεύρυνση του εκλογικού σώματος συνιστά, κατά την προαναφερόμενη συλλογιστική της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου, άλλη μια απόδειξη της «σιωπηρής οιονεί αναθεώρησης» του Συντάγματος απορρέουσας εκ των διατάξεων του άρθ. 28, ως ειδικότερων αυτών του 110 επί ζητημάτων που άπτονται των διαδικασιών της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης¹¹⁰.

Στην αντίπερα όχθη, η κρατούσα επιστημονική άποψη απορρίπτει την “αναθεωρητική φύση” των διατάξεων του άρθ. 28 καθόσον αυτή δε συνάδει με τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος αλλά και λόγω της ίδιας της ύπαρξης του άρθ. 110, το οποίο ρητά θεσπίζει τόσο τα ουσιαστικά όσο και τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης. Επομένως, ενδεχόμενη υπέρβαση ή παράκαμψη των φραγμών του 110 βάσει άλλων συνταγματικών διατάξεων θα οδηγούσε σε καταστρατήγηση του πρώτου, καθιστώντας άνευ νοήματος τις διατάξεις του και αλλοιώνοντας τοιουτοτρόπως τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη του 1975. Η βούληση δε του νομοθέτη δεν ήταν να δημιουργήσει δια του άρθ. 28 έναν επιπλέον “σκληρό συνταγματικό πυρήνα”, συμπληρωματικό της παρ.1 του 110, αλλά να θέσει τις προδιαγραφές για την ένταξη της χώρας στην ΕΕ κατά τρόπο συντεταγμένο και διαφανή. Επικαλούμενοι, εξάλλου, το παράδειγμα άλλων ευρωπαϊκών κρατών, όπως η Ολλανδία και το Λουξεμβούργο, μπορούμε να στοιχειοθετήσουμε ακόμα ένα επιχείρημα υπέρ της αποκλειστικής αναθεωρητικής διαδικασίας του άρθρου 110 Σ, δεδομένου ότι ο Έλληνας νομοθέτης δεν επέλεξε τη λύση που αμφότερα υιοθέτησαν για να αντιμετωπίσουν το ζήτημα της ενσωμάτωσης στο εσωτερικό τους του κοινοτικού δικαίου, εισάγοντας, δηλαδή, ρητά μία συντρέχουσα αναθεωρητική πρακτική στα συντάγματά τους. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η περίπτωση της Νορβηγίας, η οποία αν και δεν επικύρωσε την ενταξιακή στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες συμφωνία προέβη σε συνταγματική πρόβλεψη περί απαγόρευσης κάθε είδους μετατροπής της θεσμοθετημένης αναθεωρητικής διαδικασίας στα πλαίσια συμμετοχής της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς¹¹¹. Σύμφωνα, λοιπόν, με την εν λόγω ερμηνευτική προσέγγιση του άρθ. 28 θα ήταν άτοπη η αναγνώριση μιας

109 Άρθρο 20 ΣΛΕΕ §1. Θεσπίζεται ιθαγένεια της Ένωσης. Πολίτης της Ένωσης είναι κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους. Η ιθαγένεια της Ένωσης προστίθεται και δεν αντικαθιστά την εθνική ιθαγένεια. Άρθρο 22 ΣΛΕΕ §1. Κάθε πολίτης της Ένωσης που κατοικεί σε κράτος μέλος του οποίου δεν είναι υπήκοος έχει το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές στο κράτος μέλος κατοικίας του, υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους του εν λόγω κράτους. [...]

110 Λίνα Παπαδοπούλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ΣΕΑΒ 2015, σελ. 200-201.

111 Βενιζέλος Ευάγγελος, Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Παρατηρητής 1984, σελ. 240-243.

παράλληλης διαδικασίας αναθεώρησης του Συντάγματος ερειδομένης στην “υπεροχή” του ενωσιακού δικαίου, εφόσον με την παρ.1 της επίμαχης διάταξης θεμελιώνεται μόνο η υπερνομοθετική ισχύς των κυρωμένων δια νόμου διεθνών συμβάσεων ενώ η αναθεωρητική εξουσία, ως γνήσια συντεταγμένη εξουσία, υπόκειται αποκλειστικά στους περιορισμούς του ιδίου του συνταγματικού κειμένου (ήτοι στο 110 Σ). Ως εκ τούτου, το έργο του αναθεωρητικού νομοθέτη δεν μπορεί να συμπροσδιορίζεται ή ακόμη να περιορίζεται από την εφαρμογή των διατάξεων του άρθ. 28, υπέρ του οποίου δε δύναται να αναγνωρισθεί μείζονα τυπική ισχύ σε σχέση με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις, πολλώ μάλλον αν συνεκτιμήσουμε και τη μη συμπερίληψή του στη σφαίρα προστασίας του άρθ.110 παρ.1. Προς τη διαπίστωση αυτή συνηγορεί και η κατ' αναλογία εφαρμογή της γενικής δικαιοϋκτικής αρχής “*nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse habet*”, ήτοι της μη δυνατότητας ενός κανόνα δικαίου και δη του Συντάγματος, ως το θεμέλιο της εθνικής εννόμου τάξεως, να προσδώσει σε άλλον κανόνα (εθνικό ή διεθνή) νομικό κύρος υπέρτερο του ιδίου¹¹². Οι δε ρήτρες που τίθενται στις παρ.2 και 3 του άρθ. 28, προκειμένου να επιτραπεί η αναγνώριση αρμοδιοτήτων υπέρ οργάνων διεθνών οργανισμών και ο περιορισμός της εθνικής μας κυριαρχίας αντίστοιχα, εσφαλμένως χαρακτηρίζονται ως “αναθεωρητικές”, διότι ο σκοπός που εξυπηρετούν είναι να κατευθύνουν την ομαλή και σύμφωνη με το Σύνταγμα ευρωπαϊκή πορεία της χώρας καθώς και τη γενικότερη διεθνή συμπεριφορά και επιλογή των εταίρων της και όχι να νομιμοποιήσουν την εκάστοτε αναθεώρηση που απλά δεν τις παραβιάζει. Σε καμία περίπτωση, άλλωστε, δεν προβλέπεται η διενέργεια της αναθεώρησης από τα όργανα της παρ.2, τα οποία δυνάμει του άρθ. 28 αντικαθιστούν τους εθνικούς φορείς χωρίς, όμως, να επέρχεται ουσιαστική μεταβολή της συγκεκριμένης αρμοδιότητας αλλά μεταβολή του φορέα της εξουσίας και μόνο¹¹³. Το περιεχόμενο, επομένως, των συνταγματικών διατάξεων και οι εγγυήσεις υπέρ του πολιτεύματος και των εθνικών συμφερόντων δεν “απειλούνται” από την ύπαρξη μίας συντρέχουσας και *εξαπλουστευμένης* ως προς αυτή του 110 Σ διαδικασίας αναθεώρησης και οι όποιες “αλλοιώσεις” συνταγματικού επιπέδου επέρχονται εκ του ευρωπαϊκού προσανατολισμού της χώρας θα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως παρεμφερείς με αυτές που η εσωτερική πρακτική (νομοθετική, διοικητική ή νομολογιακή) επιφέρει στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού της κρατικής λειτουργίας και της προσαρμογής των πολιτειακών θεσμών στη δυναμική της παγκοσμιοποίησης και της *διεθνοποίησης* του δικαίου.

112 Προκόπης Παυλόπουλος, Η Αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας, Εκδόσεις Λιβάνη 2010, σελ. 174-175.

113 Βενιζέλος Ευάγγελος, όπ.π., σελ. 244.

4.1 Η προσέγγιση της νομολογίας - ευρωπαϊκής & εθνικής -

Ανεξαρτήτως της νομοτεχνικής αντιμετώπισης των διατάξεων του άρθ. 28 ως προς τη συμβολή τους στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, δεν μπορούμε να αρνηθούμε την επίδραση του ευρωπαϊκού δικαίου και δη της νομολογίας των ΔΕΕ και ΕΔΔΑ στον τρόπο ερμηνείας αλλά και στη διαμόρφωση των διατάξεων της εθνικής έννομης τάξης, ακόμα και σε συνταγματικό επίπεδο. Πλέον χαρακτηριστική επί του θέματος είναι η κρίση του ΔΕΕ (τότε ΔΕΚ) στην υπόθεση *Αγγελιδάκη*¹¹⁴ (σχετικά με τους συμβασιούχους του Δημοσίου) σύμφωνα με την οποία « *όλες οι αρχές των κρατών μελών έχουν την υποχρέωση να εξασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου [...], ακόμη και όταν οι αρχές αυτές προβαίνουν σε αναθεώρηση του Συντάγματος* ». Ενώ και το ΕΔΔΑ με την κρίση του επί της υποθέσεως *Λυκουρέζος κατά Ελλάδος*¹¹⁵ διαπίστωσε την ανακολουθία προς την ΕΣΔΑ της εφαρμογής στους εν έτει 2000 εκλεγέντες βουλευτές του απόλυτου επαγγελματικού ασυμβίβαστου που εισήγαγε η συνταγματική αναθεώρηση του 2001, συμβάλλοντας δια της αποφάσεώς του στην μελλοντική εξάλειψη του σχετικού ασυμβίβαστου κατά την αμέσως επόμενη αναθεώρηση του 2008¹¹⁶. Η ελληνική νομολογία, άλλωστε, με τις υπ' αριθ. 3502/1994 και 249/1997 αποφάσεις του Δ' Τμήματος του Συμβουλίου της Επικρατείας είχε ήδη διατυπώσει την άποψη περί της “υπερσυνταγματικής” ισχύος του κοινοτικού δικαίου αλλά και της ΕΣΔΑ, η οποία σύμφωνα με την κρίση του ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου ενσωματώθηκε στην κοινοτική έννομη τάξη μετά την ευθεία παραπομπή σε αυτήν από τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Ο απόηχος των εν λόγω αποφάσεων ενισχύεται και από το γεγονός ότι στις κρινόμενες υποθέσεις δεν ετίθετο ζήτημα ευθείας σύγκρουσης συνταγματικών και ενωσιακών κανόνων καθώς και από την έλλειψη ειδικής αιτιολογίας ως προς την εξαγωγή των σχετικών συμπερασμάτων, τα οποία προφανώς βασίστηκαν στην έως τότε νομολογία του ΔΕΚ και τη διατυπωθείσα εξ αυτού αρχή της απολύτου υπεροχής του κοινοτικού δικαίου που υποχρεώνει τον εθνικό δικαστή κάθε κράτους μέλους να λαμβάνει αυτεπαγγέλτως υπόψη τη συμβατότητα της εσωτερικής έννομης τάξης με την ευρωπαϊκή¹¹⁷.

Εκ διαμέτρου αντίστροφη, ωστόσο, στάση έλαβε το ΣτΕ στις εν έτει 2004 αποφάσεις του με αφορμή την υπόθεση του “βασικού μετόχου” που ως έννοια εισήγαγε για πρώτη φορά η

114 Βλ. Απόφαση ΔΕΚ, 2-4-2009, Συνεκδικασθείσες Υποθέσεις C-378/07 έως 380/07, σκέψη 207.

115 Βλ. Απόφαση ΕΔΔΑ, 15-6-2006, *Λυκουρέζος κατά Ελλάδος*, σκέψη 57.

116 Βλ. Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013 : Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου [...], σελ.165.

117 Λίνα Παπαδοπούλου, Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της “υπεροχής”, Εκδ. Σάκκουλα 2009, σελ. 488-489.

αναθεώρηση του 2001 στην παρ.9 του άρθ. 14 Σ¹¹⁸. Στα πλαίσια, λοιπόν, της εκδίκασης διαφοράς σχετικά με την άρση του ασυμβίβαστου που καθιέρωσε η προαναφερόμενη συνταγματική διάταξη, τόσο η πλειοψηφία του Δ' Τμήματος (3242/04¹¹⁹ ΣτΕ) όσο και μειοψηφία των δικαστών της Ολομέλειας (3670/06¹²⁰ ΣτΕ) εξέφρασαν ρητά την πεποίθησή τους περί της υπέρτατης τυπικής ισχύος του Συντάγματος, οι διατάξεις του οποίου δεσμεύουν κατά τέτοιο τρόπο των Έλληνα δικαστή ώστε να οφείλει να τις εφαρμόζει ακόμη και όταν αυτές συγκρούονται με το πρωτογενές ή παράγωγο ενωσιακό δίκαιο. Κατ' αναλογία δε με την προ δεκαετίας απόφαση του ιδίου Τμήματος (3502/94 ΣτΕ) η υπ' αριθ. 3242/2004 απόφαση διατυπώνει κρίση περί της σχέσης και αλληλεπίδρασης των συνταγματικών και ενωσιακών διατάξεων χωρίς αυτό να απαιτείται άμεσα από τη φύση της εκδικαζόμενης υπόθεσης, καθόσον είχε ήδη διαπιστωθεί, κατά το σκεπτικό της απόφασης, η μη σύμπτωση των πεδίων εφαρμογής τους στη συγκεκριμένη περίπτωση. Σύμφωνα πάντα με το σκεπτικό της 3242/2004 ΣτΕ και την άποψη της πλειοψηφίας, «το άρθρο 110 Σ συνιστά τη μόνη θεσμικά αναγνωρισμένη αναθεωρητική διαδικασία και αναγνωρίζει στον Έλληνα αναθεωρητικό νομοθέτη την αρμοδιότητα να αναθεωρεί, υπό τους όρους που το ίδιο θέτει και μόνον, το Σύνταγμα»¹²¹. Επομένως, το άρθρο 28 Σ, το οποίο δεν καλύπτεται ούτε από τη ρήτρα αιωνιότητας του 110 παρ.1, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως διάταξη υπερέχουσα των υπολοίπων συνταγματικών κανόνων και δε θα μπορούσε να καταστεί αιτία παραμερισμού επιτακτικής και δη μεταγενέστερης συνταγματικής διάταξης, όπως αυτής της παρ.9 του άρθ. 14 Σ που εισήχθη στην εθνική έννομη τάξη με την τήρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας από τη Ζ' Αναθεωρητική Βουλή (το 2001), έχοντας πλήρη γνώση της προγενέστερης κοινοτικής Οδηγίας (93/37/ΕΟΚ). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πρόσθετο επιχείρημα στην *σκέψη 19* της 3242/2004, δυνάμει του οποίου η υπερσυνταγματική ισχύς του ενωσιακού δικαίου αποκλείεται αυτοδικαίως εκ της ανυπαρξίας ενός κοινού “ευρωπαϊκού συντάγματος” που θα υποχρέωνε τους εθνικούς νομοθέτες των κρατών μελών να τροποποιούν το Σύνταγμα τους υπό το πρίσμα της ζητούμενης απολύτου συμφωνίας με εκείνο. Η εν λόγω παραπεμπτική στην Ολομέλεια του ΣτΕ απόφαση είχε ωστόσο και αντίστοιχα δυναμικό αντίλογο εκ μέρους της μειοψηφίας των δικαστών, οι οποίοι έκριναν ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεσμεύεται κατά

118 Άρθρο 14 § 9. [...] Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσωσιν ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. [...]

119 Βλ. Απόφαση Δ' Τμήμ. ΣτΕ 3242/04, σκέψη 19.

120 Βλ. Απόφαση Ολ. ΣτΕ 3670/06, σκέψη 21.

121 Λίνα Παπαδοπούλου, *όπ.π.*, σελ. 484-485.

το έργο του εξίσου από τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας όπως και από το 110 Σ και άρα το κοινοτικό δίκαιο, που ενσωματώνεται στην εσωτερική έννομη τάξη βάσει του 28 Σ, δε δύναται να παρακαμφθεί σε καμία περίπτωση ενόσω η Ελλάδα παραμένει μέλος της ΕΕ και υπό την προϋπόθεση ότι η εκάστοτε κοινοτική πράξη δεν προσκρούει στις ρήτρες της παρ.3 του ιδίου άρθρου (περί σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων και των βάσεων του δημοκρατικού πολιτεύματος). Βέβαια, σε αντίθεση με την ιεραρχική προσέγγιση των δύο εννόμων τάξεων (εθνικής και κοινοτικής) που επιχείρησαν τα μέλη της σύνθεσης του Δ' Τμήματος στην υπ' αριθ. 3242/04 απόφαση, το ζήτημα αντιμετωπίστηκε περισσότερο συμβιβαστικά από την Ολομέλεια του ΣτΕ (απόφαση 3670/06) και το ΔΕΚ (C-213/07¹²²) καθώς επικεντρώθηκαν στους κοινούς παρανομαστές των δύο αυτών δικαιοϋστημάτων, προκειμένου να κριθεί η εφαρμογή της ρύθμισης του άρθ. 14 παρ.9 περί “βασικού μετόχου” τηρουμένων των αρχών της αναλογικότητας και επικουρικότητας, χωρίς η υπόθεση να αποτελέσει το έναυσμα γενικότερης αντιπαράθεσης ως προς την καθολική υπεροχή ή μη του ευρωπαϊκού δικαίου¹²³.

ΜΕΡΟΣ Ε' :

5. Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας της αναθεώρησης

Δυνάμει των άρθρων 87 παρ.2¹²⁴ και 93 παρ.4 Σ¹²⁵ το κείμενο του Συντάγματος καθίσταται το αντιστάθμισμα της προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών, οι οποίοι καλούνται να μην εφαρμόζουν διατάξεις με αντισυνταγματικό περιεχόμενο καθώς και διατάξεις που αποσκοπούν στην κατάλυση της συνταγματικής νομιμότητας. Οι εν λόγω περιορισμοί στη διαμόρφωση της δικανικής κρίσης στοιχειοθετούν ακόμη μία έκφανση του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος και παράλληλα καθιερώνουν τον δικαστικό έλεγχο της συμβατότητας των νόμων με τις εν αυτό διατάξεις. Κάθε κανονιστική διάταξη, επομένως, ελέγχεται ως προς τη συνταγματικότητά της από τους δικαστικούς λειτουργούς όλων των βαθμίδων, με αφορμή την εκάστοτε υπόθεσή τους στην οποία χρήζει εφαρμογής, ενώ τυχόν

122 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:62007CJ0213&from=EL>

123 Λίνα Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 523-525.

124 Άρθρο 87 §2. Οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και στους νόμους και σε καμία περίπτωση δεν υποχρεούνται να συμμορφώνονται με διατάξεις που έχουν τεθεί κατά κατάλυση του Συντάγματος.

125 Άρθρο 93 §4. Τα δικαστήρια υποχρεούνται να μην εφαρμόζουν νόμο που το περιεχόμενό του είναι αντίθετο προς το Σύνταγμα.

διαπιστωθείσα αντισυνταγματικότητα δε δεσμεύει απαραίτητως τις όποιες μελλοντικές κρίσεις επί της ίδιας διατάξεως. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων χαρακτηρίζεται ως διάχυτος και παρεμπίπτων και μόνο βάσει του άρθρου 100 παρ.1 περ.ε'¹²⁶ προβλέπεται ο συγκεντρωτικός έλεγχος της συνταγματικότητας διατάξεων τυπικού νόμου από το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο, προκειμένου να αρθεί η αμφισβήτηση που έχει προκύψει ένεκα αντιφατικών αποφάσεων των τακτικών Ανωτάτων Δικαστηρίων της χώρας. Εν προκειμένω, το ΑΕΔ λειτουργεί ως “συνταγματικό δικαστήριο”, ενώ η απόφασή του δεσμεύει υποχρεωτικά όλα τα εθνικά Δικαστήρια καθιστώντας ανίσχυρη για το μέλλον την κριθείσα ως αντισυνταγματική διάταξη και συμβάλλοντας έτσι στη διασφάλιση της ενότητας της νομολογίας και της ασφάλειας του δικαίου.

Από τον δικαστικό έλεγχο δεν εκφεύγει ούτε η συνταγματικότητα της αναθεωρητικής διαδικασίας, όπως άλλωστε το ίδιο το ΑΕΔ έχει αποδεχθεί με την, ήδη αναφερθείσα στην παρούσα, υπ' αριθ. 11/2003 απόφασή του και όπως επανέλαβε και η νομολογία του ΣτΕ στις υπ' αριθ. 2905-2909/2003, 2914/2003¹²⁷ και 2478/2006¹²⁸ παραπεμπτικές στην Ολομέλεια αποφάσεις¹²⁹. Άρα, το γεγονός ότι το ψήφισμα της παρ.5 του άρθ. 110, με το οποίο τίθεται σε ισχύ η αναθεώρηση, δεν αποτελεί τυπικό νόμο δεν περιορίζει τη γενική αρμοδιότητα του εθνικού δικαστή να ελέγχει βάσει του άρθ. 93 παρ.4 τη συνταγματικότητα κάθε διάταξης κανονιστικού περιεχομένου, ανεξαρτήτως εάν πρόκειται για διάταξη τυπικού ή ουσιαστικού νόμου. Και υπό το πρίσμα της συλλογιστικής αυτής, η αναθεώρηση του Συντάγματος, ως γνήσια συντεταγμένη λειτουργία, υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο προκειμένου να εξασφαλιστεί η τήρηση των φραγμών του άρθ. 110 από την εκάστοτε αναθεωρητική Βουλή. Εξάλλου, σε περίπτωση θέσης σε ισχύ συνταγματικής διάταξης κατά παράβαση των ουσιαστικών ή διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης συντελείται καταστρατήγηση της συνταγματικής νομιμότητας, έτσι όπως εκφράζεται στο 110 Σ, προκαλώντας παράλληλα την ενεργοποίηση της διάταξης του άρθ. 87 παρ.2, η οποία κατοχυρώνει υπέρ των δικαστών “δικαίωμα-υποχρέωση αντίστασης” αντίστοιχο αυτού της ακροτελεύτιας διάταξης της παρ.4 του άρθ. 120 Σ¹³⁰.

126 Άρθρο 100 §1. Συνιστάται Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο στο οποίο υπάγονται: [...] ε) Η άρση της αμφισβήτησης για την ουσιαστική αντισυνταγματικότητα ή την έννοια διατάξεων τυπικού νόμου, αν εκδόθηκαν γι' αυτές αντίθετες αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας, του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου.

127 Βλ. Απόφαση ΣτΕ 2914/2003, σκέψη 12.

128 Βλ. Απόφαση ΣτΕ 2478/2006, σκέψη 7.

129 Βλ. Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, όπ.π., σελ.165, υποσημ. 4.

130 Βενιζέλος Ευάγγελος, Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Εκδόσεις Παρατηρητής 1984, σελ. 254-257, και Σπυρόπουλος Φ.,Κοντιάδης Ξ. και λοιποί, Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, Εκδ.Σάκκουλα 2017, σελ. 1775.

Σύμφωνα δε με την Ολομέλεια του ΣτΕ και το Πρακτικό Επεξεργασίας υπ' αριθ. 621/2002, ελέγχεται δικαστικώς τόσο η ουσιαστική όσο και η τυπική αντισυνταγματικότητα της αναθεώρησης του Συντάγματος. Το εν λόγω Πρακτικό της Διοικητικής Ολομέλειας του ΣτΕ καθώς και οι αποφάσεις 2905-2909/2003 του Γ' Τμήματος συντέλεσαν στην αποκατάσταση των αμφιβολιών της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου σχετικά με τη δυνατότητα διενέργειας δικαστικού ελέγχου επί της αναθεωρητικής διαδικασίας, με αφορμή την αξιολόγηση της προσθήκης της παρ.5¹³¹ στο άρθρο 100 Σ από τη Ζ' Αναθεωρητική Βουλή. Εν προκειμένω, η μειοψηφία του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου έκρινε ότι η νέα αυτή διάταξη της παρ.5 παραβιάζει τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης εκ του γεγονότος ότι ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας ρυθμίζεται στο άρθρ. 93 παρ. 4, το οποίο δεν περιελήφθη από την προτείνουσα Βουλή μεταξύ των αναθεωρητέων διατάξεων και άρα η αναθεωρητική Βουλή υπερβαίνοντας το εύρος της (κατ' άρθρον 110 παρ.2 εδ.β') εξουσίας της προέβη τόσο στη ψήφισή της όσο και στην ένταξή της υπό το άρθρο 100 Σ που ρυθμίζει τις αρμοδιότητες του ΑΕΔ. Σε συνέχεια του σκεπτικού της μειοψηφίας, διατυπώθηκε η άποψη ότι η επίμαχη διάταξη παραβιάζει και την παρ.1 του άρθρου 110 Σ, καθόσον ο περιορισμός που επιφέρει στον διάχυτο έλεγχο συνταγματικότητας θίγει τον λεγόμενο σκληρό συνταγματικό πυρήνα και συγκεκριμένα το άρθρο 26 Σ, του οποίου η “ασπίδα προστασίας” καλύπτει και το άρθρο 93 παρ.4 ως άμεσα συναπτόμενο με αυτό¹³². Ανεξαρτήτως δε της αντίθετης επικρατούσας άποψης περί μη αντισυνταγματικότητας της παρ.5, το ΣτΕ **αποδέχτηκε** το δικαίωμα-υποχρέωση του δικαστή να κρίνει το κύρος της συνταγματικής αναθεώρησης υπό το πρίσμα της τήρησης τόσο των ουσιαστικών ορίων της παρ.1 του άρθρ. 110 όσο και των διαδικαστικών. Συγκεκριμένα, η άποψη της πλειοψηφίας στις εν λόγω αποφάσεις έκρινε ως απλή νομοτεχνική επιλογή την προσθήκη της παρ.5 στο άρθρ. 100 αντί του 93 Σ, η οποία δεν προσβάλλει τους διαδικαστικούς περιορισμούς της αναθεώρησης, δεδομένου ότι πληρώθηκαν οι νόμιμες πλειοψηφίες των παρ.2-4 του 110 στα πλαίσια των σχετικών ψηφοφοριών, ενώ δεν τίθεται ούτε ζήτημα παραβίασης της ρήτρας αιωνιότητας του 110 παρ.1, υπό το σκεπτικό ότι τόσο το άρθρο 93 όσο και το 100 Σ δεν συγκαταλέγονται στις ρητώς μη αναθεωρήσιμες διατάξεις και εν πάσι περιπτώσει η κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ ολομέλειας

131 Άρθρο 100 § 5. Όταν τμήμα του Συμβουλίου της Επικρατείας ή του Αρείου Πάγου ή του Ελεγκτικού Συνεδρίου κρίνει διάταξη τυπικού νόμου αντισυνταγματική παραπέμπει υποχρεωτικά το ζήτημα στην οικεία ολομέλεια, εκτός αν αυτό έχει κριθεί με προηγούμενη απόφαση της ολομέλειας ή του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου του άρθρου αυτού.

132 «Με το προεκτεθέν περιεχόμενό της, η διάταξη αυτή, καθιερώνουσα τον διάχυτο έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και συναπτόμενη αμέσως με την οργανική διάκριση των λειτουργιών (άρθρο 26 του Συντάγματος), μαζί με την οποία αποτελούν το θεμέλιο του Κράτους Δικαίου, δεν υπόκειται, κατά το άρθρο 110 παράγραφος 1 του Συντάγματος, σε αναθεώρηση.»

και τμημάτων δύναται να αποτελέσει ρυθμιστικό αντικείμενο ακόμη και του κοινού νομοθέτη, ως αφορούσα πρωτίστως τη δικονομική οργάνωση των τριών Ανωτάτων Δικαστηρίων¹³³.

Στο σημείο αυτό, βέβαια, θα πρέπει να αναφέρουμε και τους προβληματισμούς του μέρους της επιστημονικής κοινότητας που τίθεται αρνητικά απέναντι στην αρμοδιότητα των δικαστηρίων να κρίνουν τη συνταγματικότητα της αναθεώρησης. Σύμφωνα με το πνεύμα της συλλογιστικής αυτής, ακόμη και αν δεχθούμε το συνταγματικό έρεισμα του ελέγχου της αναθεωρητικής διαδικασίας στις διατάξεις των άρθρων 93 και 87 Σ θα πρέπει να το ερμηνεύσουμε συσταλτικά, ως το δικαίωμα-υποχρέωση του δικαστή να κρίνει ενδεχόμενη εκδήλωση προσπάθειας κατάλυσης του Συντάγματος και μόνο, χωρίς μάλιστα η άρνηση εφαρμογής της “νέας και αντισυνταγματικής” διάταξης να φέρει τον χαρακτήρα δικαιοδοτικής πράξης αλλά πράξης πολιτικού περιεχομένου, με νομική και ιδεολογική υπόσταση¹³⁴. Επομένως, ο Έλληνας δικαστής στα πλαίσια της λειτουργικής του ανεξαρτησίας αλλά και δυνάμει της διάκρισης των λειτουργιών κατ' άρθρο 26 Σ δύναται να ελέγχει εάν η τελεσθείσα αναθεώρηση δεν υποκρύπτει εγχείρημα ανατροπής της συνταγματικής ομαλότητας και ότι έλαβε χώρα όπως ακριβώς προβλέπει το άρθ. 110, δίχως όμως να μπορεί να κρίνει το περιεχόμενο των αναθεωρημένων διατάξεων ως προς τη συμβατότητά του με το υπόλοιπο συνταγματικό κείμενο. Τούτο συμβαίνει διότι όλες οι συνταγματικές διατάξεις διαθέτουν ισοδύναμο νομικό κύρος καθιστώντας εξ ορισμού αδύνατη την ύπαρξη αντισυνταγματικής διάταξης στα άρθρα του Συντάγματος, εφόσον η διαπίστωση της αντισυνταγματικότητας προϋποθέτει τη «διαφορά τυπικής ισχύος», η οποία εντοπίζεται αποκλειστικά στη σχέση-αντιπαραβολή των διατάξεων συνταγματικού επιπέδου με εκείνες των τυπικών νόμων¹³⁵. Επιπροσθέτως, έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ο δικαστικός έλεγχος της αναθεώρησης δεν πρέπει να εκτείνεται ούτε ως προς την τήρηση των διαδικαστικών της ορίων, καθώς αυτά ανάγονται στα *interna corporis* της Βουλής και άρα υπάγονται στον κοινοβουλευτικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων κατ' άρθρο 100 παρ.1 του ΚτΒ¹³⁶. Πρόκειται, δηλαδή, για ζητήματα εσωτερικής τυπικής (αντι)συνταγματικότητας, τα οποία εμπίπτουν στην αποκλειστική αρμοδιότητα του Κοινοβουλίου και διέπονται, εν προκειμένω, από τις διατάξεις του άρθρου 119 παρ.1-10 (“*Προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος*”) του ΚτΒ σε

133 Αικατερίνη Σακελλαροπούλου, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και το άρθ.100 παρ.5 Σ [...], *Νόμος και Φύση*, Κείμενα/άρθρα, Δημοσίευση 4 Ιουνίου 2007.

134 Βενιζέλος Ε., όπ.π., σελ. 257 και Χρυσόγονος Κώστας, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδ.Σάκκουλα 2014, σελ. 112.

135 Χρυσόγονος Κώστας, όπ.π., σελ. 111.

136 ΚτΒ Άρθρο **100 §1**. Ο Πρόεδρος της Βουλής και κάθε Βουλευτής ή μέλος της Κυβέρνησης μπορεί να ζητήσει, στο στάδιο της καταρχήν συζήτησης, να αποφανθεί η Βουλή αναφορικά με συγκεκριμένες αντιρρήσεις που προβάλλει για τη συνταγματικότητα νομοσχεδίου ή πρότασης νόμου, όπως διαμορφώθηκε από την αρμόδια επιτροπή και εισάγεται στην Ολομέλεια ή στο Τμήμα Διακοπής Εργασιών της Βουλής. [...]

συνδυασμό με την προαναφερόμενη διάταξη του άρθ. 100 ΚτΒ. Ωστόσο, το ως άνω επιχείρημα έχει δεχθεί ισχυρό αντίλογο υπό το σκεπτικό ότι οι διαδικαστικοί κανόνες του άρθ. 110 συνιστούν ουσιώδη τύπο για την εγκυρότητα της διενεργηθείσης αναθεώρησης και ως εκ τούτου ανάγονται στο πεδίο του αυτονόητου και επιβεβλημένου ελέγχου της εξωτερικής τυπικής (αντι)συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια¹³⁷. Η μη τήρηση, δηλαδή, της διαδικασίας των παρ. 2-6 του άρθ. 110 στοιχειοθετεί προφανές ελάττωμα των αναθεωρημένων διατάξεων με άμεσο αντίκτυπο στη νομική υπόσταση και στη δεσμευτικότητά τους, κατά τρόπο ανάλογο που συνεπάγεται για τους κοινούς νόμους η πλημμελής εκπλήρωση των εξωτερικών τυπικών τους στοιχείων, όπως η υποχρέωση δημοσίευσής τους στο ΦΕΚ και η υπογραφή του Προέδρου της Δημοκρατίας.

5.1 Συνταγματικό Δικαστήριο

Το ζήτημα της δημιουργίας ενός Συνταγματικού Δικαστηρίου ή της μετατροπής του ΑΕΔ σε τέτοιο έχει διαχρονικά διεγείρει τον επιστημονικό αλλά και τον κοινοβουλευτικό διάλογο στη χώρα μας, υπό το πρίσμα τόσο της ανάγκης εκσυγχρονισμού και *βελτίωσης* της συνταγματικής δικαιοσύνης όσο και της συμπίεσης με τις διαρκώς διευρυνόμενες απαιτήσεις εκ της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Το ισχύον σύστημα του διάχυτου και παρεμπόδιου ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια όλων των βαθμίδων κρίνεται κατά κοινή ομολογία ως επαρκώς αποτελεσματικό, φέροντας σαφή πλεονεκτήματα αλλά επίσης και κάποια εξ ίσου ευδιάκριτα μειονεκτήματα, τα οποία έχουν διαπιστωθεί μέσα από τη νομολογιακή πρακτική της σύγχρονης *συνταγματικής ιστορίας* και έχουν προκαλέσει την αύξηση της τάσης προς μία ριζοσπαστική μεταρρύθμιση του θεσμού, διαμέσου της ανάλογης αναθεώρησης του Συντάγματος.

Είναι, λοιπόν, αναμφισβήτητο ότι με το ισχύον ελεγκτικό σύστημα επιτείνεται ο αυστηρός χαρακτήρας του Συντάγματος, εφόσον η αυτεπάγγελτη παρέμβαση του εθνικού δικαστή με αφορμή την ενώπιόν του υπόθεση και η κρίση του επί της (αντι)συνταγματικότητας μιας διάταξης νόμου συνιστά πρόσθετη θεσμική εγγύηση υπέρ της συνταγματικής νομιμότητας αλλά και του κράτους δικαίου εν γένει. Επιπροσθέτως, έχει υποστηριχθεί ότι ο διάχυτος και παρεμπόδιος έλεγχος συνταγματικότητας συνάδει με το διαχωρισμό των κλάδων της

137 Χρυσόγονος Κώστας, *όπ.π.*, σελ. 110, 140-141, 158.

δικαιοσύνης και την ύπαρξη τριών Ανωτάτων Δικαστηρίων (Άρειος Πάγος, ΣτΕ, Ελεγκτικό Συνέδριο) αλλά και ειδικών δικαστηρίων ανωτάτου βαθμού, όπως εκείνων των άρθρων 86 παρ.4¹³⁸, 88 παρ.2¹³⁹ και 99¹⁴⁰ του Συντάγματος¹⁴¹. Ως αντίβαρο δε στη φαινομενικά άνευ ορίου διάχυση του ελέγχου συνταγματικότητας υπεισέρχεται η “συμμόρφωση” των κατώτερων δικαστηρίων στις αποφάσεις των ανωτάτων δικαστηρίων του κλάδου τους και δη η υποχρέωση των Τμημάτων των τριών Ανωτάτων Δικαστηρίων περί παραπομπής των σχετικών ζητημάτων στην οικεία Ολομέλεια κατ' άρθρο 100 παρ.5 Σ. Ενώ, σε κάθε περίπτωση, το ΑΕΔ καλείται δυνάμει του άρθ. 100 παρ.1 περ.ε' να άρει οριστικά την όποια αμφισβήτηση έχει δημιουργήσει στην έννομη τάξη η έκδοση αντικρουόμενων αποφάσεων μεταξύ δύο εκ των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας¹⁴².

Συνεκτιμώντας, ωστόσο, την κρισιμότητα της νομολογίας σε επίπεδο Ολομέλειας αλλά και του ως άνω “διαιτητικού” ρόλου του ΑΕΔ, σε συνάρτηση με τη συνταγματική κατοχύρωση του ενδίκου βοηθήματος της αιτήσεως ακυρώσεως¹⁴³ ενώπιον του ΣτΕ (*με την οποία ελέγχεται η συνταγματικότητα της διοικητικής πράξης και κατ' επέκταση του τυπικού νόμου*) και των γνωμοδοτικών αρμοδιοτήτων του ΕλΣυν επί συγκεκριμένων νομοσχεδίων (*άρθ. 98 Σ*), μπορούμε να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι τείνουμε, πρακτικά, προς την υιοθέτηση ενός πιο συγκεντρωτικού τύπου ελέγχου της συνταγματικότητας, που δεν επιλαμβάνεται μόνο της ρύθμισης της επίδικης διαφοράς αλλά αντιμετωπίζει με τρόπο “αφηρημένο” τη νομιμότητα της εκάστοτε επίμαχης διάταξης¹⁴⁴. Με τον τρόπο αυτό, επιδιώκεται η αντιμετώπιση του βασικού μειονεκτήματος του διάχυτου ελέγχου, ήτοι της αυξημένης πιθανότητας έκδοσης αντιφατικών δικαστικών αποφάσεων ενόσω μία κρινόμενη ως αντισυνταγματική διάταξη δεν εξαφανίζεται από την έννομη τάξη αλλά καθίσταται εν μέρει ανίσχυρη και μπορεί να εφαρμοστεί από άλλο δικαστήριο στα πλαίσια της εκδίκασης παρεμφερούς υποθέσεως. Παράλληλα δε με την ενδεχόμενη διατάραξη της ενότητας της νομολογίας, το ισχύον σύστημα δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας εμπεριέχει τον κίνδυνο προσβολής της ασφάλειας του δικαίου, καθόσον είναι πιθανό ένας νόμος να κριθεί αντίθετος με το Σύνταγμα πολλά έτη μετά την εφαρμογή του

138 Ειδικό δικαστήριο εκδίκασης των υποθέσεων περί ποινικής ευθύνης των μελών της Κυβέρνησης ή υφυπουργών.

139 “Μισθοδικείο”, αρμόδιο για τις «διαφορές σχετικά με τις κάθε είδους αποδοχές και τις συντάξεις των δικαστικών λειτουργών».

140 Ειδικό δικαστήριο για την εκδίκαση των αγωγών κακοδικίας κατά των δικαστικών λειτουργών.

141 Ευάγγελος Βενιζέλος, Η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, <https://evenizelos.gr/images/stories/e-books/IdrisiSydagmatkouDikastiriou.pdf>, σελ.2.

142 Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Η αναγκαία Αναθεώρηση για ένα σύγχρονο Σύνταγμα, Εκδ.Σάκκουλα 2006, σελ.78.

143 Άρθρο 95 §1. Στην αρμοδιότητα του Συμβουλίου της Επικρατείας ανήκουν ιδίως: α) Η μετά από αίτηση ακύρωση των εκτελεστών πράξεων των διοικητικών αρχών για υπέρβαση εξουσίας ή για παράβαση νόμου. [...]

144 Ευάγγελος Βενιζέλος, όπ.π., σελ. 3.

και τις διαμορφωθείσες εξ αυτής έννομες καταστάσεις¹⁴⁵, θίγοντας έτσι και τις πάγια κατοχυρωμένες από τη νομολογία αρχές της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης του διοικουμένου και της νομιμότητας της διοικητικής δράσης.

Η αναγκαιότητα, βέβαια, της λειτουργίας και στη χώρα μας ενός δικαιοδοτικού οργάνου στα πρότυπα άλλων ευρωπαϊκών κρατών, όπως του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου και του Conseil constitutionnel της Γαλλίας, απέκτησε ισχυρότερη “φωνή” την περίοδο της οικονομικής κρίσης της τελευταίας δεκαετίας, κατά την οποία η εθνική δικαιοσύνη κλήθηκε επανειλημμένως να κρίνει το συνταγματικό χαρακτήρα των μέτρων δημοσιονομικής προσαρμογής υπό το καθεστώς μεγάλης κοινωνικής και πολιτικής πίεσης. Επιστέγασμα της δυναμικής προς την ανανέωση της *συνταγματικής φαρέτρας* και την αναθεώρηση του άρθρου 100 Σ με την αντίστοιχη διεύρυνση των αρμοδιοτήτων του ΑΕΔ αποτέλεσε η στάση “ουδετερότητας” της νομολογίας του ΣτΕ απέναντι στην προφανή καταστρατήγηση των άρθρων 44 παρ.1¹⁴⁶ και 74 παρ.5 εδ.β' και γ'¹⁴⁷ του Συντάγματος στα χρόνια των “Μνημονίων”. Πιο συγκεκριμένα, στις υπ' αριθ. 1250/2003, 737/2012, 136/2013, 2567/2015 (κ.ά.) η πλειοψηφία των Συμβούλων (σε Ολομέλεια και Τμήματα) επανέλαβε την πάγια διατυπωμένη θέση του Ανωτάτου Δικαστηρίου περί **μη** δυνατότητάς του να κρίνει τις προϋποθέσεις έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου εφόσον αυτό θα συνιστούσε έκφραση πολιτικής κρίσης, παρά την αντίθετη άποψη της μειοψηφίας, η οποία αναγνώρισε την ανάγκη ελέγχου της συνδρομής των εξαιρετικών περιπτώσεων του άρθρου 44 παρ.1 εκ μέρους του ακυρωτικού δικαστή προκειμένου να αποφευχθεί η καταχρηστική επίκλησή τους και η επακόλουθη αλλοίωση του πολιτεύματος. Ανάλογης, εξάλλου, έκτασης με τη μετατροπή των πράξεων νομοθετικού περιεχομένου σε “συνήθη νομοθετική διαδικασία” ήταν και η εισαγωγή στην κοινοβουλευτική πραγματικότητα της χώρας των λεγόμενων “πολυνομοσχεδίων”, με τα οποία επετεύχθη η ψήφιση νόμων και τροπολογιών στα πλαίσια επαναφοράς της δημοσιονομικής σταθερότητας χωρίς, ωστόσο, να ληφθούν υπόψη οι φραγμοί του άρθ. 74 Σ και με τη νομολογία¹⁴⁸ του ΣτΕ να αρνείται να εξετάσει τη σχετική συνταγματική *απόκλιση* ως εξ αντικειμένου εμπίπτουσα στα *interna corporis* της Βουλής.

145 Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, *όπ.π.*, σελ. 78-79.

146 Άρθρο 44 §1. Σε έκτακτες περιπτώσεις εξαιρετικά επείγουσας και απρόβλεπτης ανάγκης ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί, ύστερα από πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου, να εκδίδει πράξεις νομοθετικού περιεχομένου. [...]

147 Άρθρο 74 §5. [...] Νομοσχέδιο ή πρόταση νόμου που περιέχει διατάξεις άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους δεν εισάγεται για συζήτηση. Προσθήκη ή τροπολογία άσχετη με το κύριο αντικείμενο του νομοσχεδίου ή της πρότασης νόμου δεν εισάγεται για συζήτηση.

148 Βλ. Αποφάσεις ΣτΕ 2705/2014 σκ.24, 161/2010 Ολομ. σκ.9, 1913/2003 σκ.6.

Ανεξαρτήτως, όμως, της μορφής που δύναται να λάβει ένα Συνταγματικό Δικαστήριο στη χώρα μας και των συγκεκριμένων αρμοδιοτήτων του, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο διάχυτος έλεγχος συνταγματικότητας οφείλει να διατηρηθεί έστω και υπό τους περιορισμούς που θα επιφέρει ο *αφηρημένος* (κατά το γερμανικό πρότυπο) και ίσως ακόμη ο *προληπτικός* έλεγχος (κατά το πρότυπο της Γαλλίας) εκ μέρους του νέου και ειδικού δικαιοδοτικού οργάνου. Αυτό συμβαίνει διότι το δικαίωμα-υποχρέωση των δικαστών να μην εφαρμόζουν αντισυνταγματική διάταξη εκτός του ότι κατοχυρώνεται, όπως ήδη έχουμε θίξει, ρητώς σε συνταγματικό επίπεδο, είναι επίσης αδιάρρηκτα συνδεδεμένο με την εθνική συνταγματική παράδοση της Ελλάδος και την *ιστορική* βούληση του συντακτικού νομοθέτη της μεταπολίτευσης που θέλησε, τοιουτοτρόπως, να θέσει τις βάσεις-εγγυήσεις του Κράτους Δικαίου. Υπό το εν λόγω σκεπτικό, η μεταφορά-συγκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων σε ένα κυρίως δικαστήριο δεν αποτελεί απλά ρύθμιση δικονομικού χαρακτήρα, υπαγόμενη στη διάταξη της παρ.3 του άρθ. 100 Σ περί οργάνωσης και λειτουργίας του ΑΕΔ, αλλά ουσιαστική μεταρρύθμιση της εθνικής “συνταγματικής πολιτικής”, πολλώ δε μάλλον όταν έχει υποστηριχθεί σε επίπεδο ΣτΕ¹⁴⁹ η άμεση συνάφεια του άρθ. 93 παρ.4 με το μη αναθεωρήσιμο άρθρο 26 (αρχή της διάκρισης των λειτουργιών) συμπλέκοντας κάθε τροποποίηση του διάχυτου ελέγχου συνταγματικότητας με την παράλληλη εξασφάλιση της τήρησης των ουσιαστικών ορίων της αναθεώρησης κατ' άρθ. 110 παρ.1.

Σε αντιδιαστολή, βέβαια, με τον εγχώριο διάλογο για την οριοθέτηση του διάχυτου και παρεμπόμπτοντος ελέγχου συνταγματικότητας εμφανίζεται η υποχρέωση των ευρωπαϊκών κρατών να διενεργούν αποτελεσματικά και έλεγχο συμβατότητας της εθνικής τους νομοθεσίας με το ενωσιακό δίκαιο και την ΕΣΔΑ. Την ίδια στιγμή, επομένως, που η επιστημονική και πολιτική κοινότητα της χώρας μας θέτει το ζήτημα της αναθεώρησης της συνταγματικής δικαιοσύνης, η νομολογία των ΔΕΕ και ΕΔΔΑ (αλλά και των εθνικών δικαστηρίων) έχουν συντελέσει στην αποδυνάμωση του θεσμού του συνταγματικού δικαστηρίου και στη σταδιακή «αποκέντρωση του ελέγχου συνταγματικότητας» των νόμων. Χαρακτηριστική είναι, σχετικώς, και η περίπτωση της Γαλλίας όπου για πρώτη φορά το 2008 θεσπίστηκε ένα σύστημα κατασταλτικού και παρεμπόμπτοντος δικαστικού ελέγχου, παράλληλα με τον προληπτικό έλεγχο του Conseil constitutionnel, ως απόρροια της πρακτικής των τακτικών δικαστηρίων να εξετάζουν στα πλαίσια των υποθέσεών τους τη συμβατότητα του εθνικού δικαίου με το ευρωπαϊκό. Σύμφωνα δε με το ΣτΕ και το σκεπτικό της υπ' αριθ. 372/2005¹⁵⁰ απόφασης, « σε

149 Βλ. ΠΕ ΣτΕ 621/2002 Ολομ., ΣτΕ 2905-2909, 2914/2003, 2478/2006, και υποσημ. 132 της παρούσης.

150 Βλ. Απόφαση ΣτΕ Δ' Τμήμα 372/2005, σκ. 15.

περίπτωση που, όπως εν προκειμένω, διαπιστώνεται από Τμήμα του Δικαστηρίου σύγκρουση διατάξεως τυπικού νόμου προς διάταξη όχι του Συντάγματος, αλλά διεθνούς συμβάσεως κυρωθείσης με νόμο (όπως εν προκειμένω), η οποία, δυνάμει του άρθρου 28 παρ. 1 του Συντάγματος, έχει υπερνομοθετική ισχύ, δεν υφίσταται υποχρέωση παραπομπής του θέματος στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την παράγραφο 5 του άρθρου 100 του Συντάγματος, η οποία προσετέθη με το από 6.4.2001 Ψήφισμα της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής»¹⁵¹. Εξάλλου, τόσο ο θεσμός της προδικαστικής παραπομπής ενώπιον του ΔΕΕ, που ευνοεί την ανάπτυξη του ευθέως διαλόγου μεταξύ του εθνικού και ενωσιακού δικαστή, όσο και η πρόσφατη μεταρρύθμιση της διοικητικής δικονομίας¹⁵², με την οποία επιταχύνθηκε η κρίση επί της (αντι)συνταγματικότητας από το ΣτΕ μέσω του μηχανισμού της “πρότυπης δίκης” και του προδικαστικού ερωτήματος, μαρτυρούν την τάση εξισορρόπησης και συντονισμού του ελέγχου συνταγματικότητας με αυτόν της συμβατότητας προς το ευρωπαϊκό δίκαιο και της ταυτόχρονα αμεσότερης και αποδοτικότερης διενέργειάς τους, δίχως να απαιτείται η παρέμβαση ενός ειδικού συνταγματικού δικαστηρίου. Η πάγια, λοιπόν, νομολογία του ΔΕΕ που όπως διαμορφώθηκε από την απόφαση Simmental¹⁵³ μετατρέπει τον εθνικό δικαστή σε ενωσιακό, ως προς την υποχρέωσή του να διασφαλίζει την αποτελεσματική εφαρμογή των ενωσιακών κανόνων, σε συνδυασμό με κρίσεις όπως αυτή στην υπόθεση Winner Wetten¹⁵⁴, στην οποία το Δικαστήριο (τότε ΔΕΚ) διατύπωσε σαφώς τη **μη** δέσμευση των γερμανικών τακτικών δικαστηρίων από το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο εφόσον παραβιάζεται το δίκαιο της Ένωσης, καθιστούν εν μέρει αναχρονιστική τη συζήτηση περί εγκαθίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου στην Ελλάδα και σίγουρα όχι συνάδουσα με την ευρωπαϊκή της προοπτική και την ανάλογη εναρμόνιση της εθνικής έννομης τάξης με την ενωσιακή. Η αναγκαιότητα της εν λόγω εναρμόνισης αναγνωρίστηκε, άλλωστε, με τον πλέον emphaticό τρόπο στην υπ' αριθ. 3470/2011¹⁵⁵ απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ, όπου, μετά την απόφαση του ΔΕΚ (ήδη ΔΕΕ) επί των προδικαστικών ερωτημάτων στην υπόθεση *Μηχανική κατά Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεοράσεως (C-213/07)*, το Ανώτατο Διοικητικό Δικαστήριο έκρινε, μεταξύ άλλων, πως η ερμηνευτική δήλωση του άρθρου 28 Σ γεννά την « **υποχρέωση εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του κοινοτικού δικαίου**, που αποτελεί, και την

151 Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013 : Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου, σελ.170, 172.

152 Βλ. Ν. 3900/2010, άρθρο 1 και Ν. 4055/2012, άρθρο 40.

153 Βλ. ΔΕΚ 9.3.1978, 106/77, σκ. 21.

154 Βλ. ΔΕΚ 8.9.2010, C-409/06, σκ. 69.

155 Βλ. Απόφαση ΣτΕ Ολ. 3470/2011, σκ. 9.

εκπεφρασμένη βούληση του αναθεωρητικού νομοθέτη κατά τις συζητήσεις στην Ζ' Αναθεωρητική Βουλή, τόσο επί του άρθρου 14 παρ. 9 του Συντάγματος όσο και επί του άρθρου 28 αυτού »¹⁵⁶.

ΜΕΡΟΣ ΣΤ' :

6. Η αναθεώρηση της αναθεωρητικής διαδικασίας

Η ανάγκη συμπίεσης του ιστορικού και κοινωνικού γίνεσθαι με το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων ορίζει όχι μόνο την κατεύθυνση και τον χρονικό ορίζοντα της εκάστοτε αναθεώρησης αλλά και την εξέταση των προϋποθέσεων που θα ευνοούσαν την τροποποίηση ακόμη και της προβλεπόμενης εκ του Συντάγματος αναθεωρητικής πρακτικής. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, οδηγός και επίμετρο μιας τέτοιας τροποποίησης θα πρέπει να είναι το ίδιο το άρθρο 110 Σ και η αξιολόγηση των διατάξεων του κατά τρόπο που να διασφαλίζεται ο αυστηρός χαρακτήρας του ελληνικού Καταστατικού Χάρτη και να αποκλείεται η μετουσίωση της αναθεωρητικής διαδικασίας σε πρόσκαιρη-ευκαιριακή απόπειρα δικαιολόγησης των πολιτικών επιλογών, συγκάλυψης των αδιεξόδων αυτών και, παράλληλα, χειραγώγησης της κοινής γνώμης. Υπάρχει, βέβαια, και η άποψη, στα πλαίσια της επιστημονικής κοινότητας του συνταγματικού δικαίου, ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης δε διαθέτει την αρμοδιότητα να προκρίνει οποιαδήποτε αναθεώρηση των διατάξεων του άρθ. 110, υπό το σκεπτικό ότι αυτή θα ήταν *νομικά αδιανόητη*, ως *contradictio in adjecto*, εφόσον οι εν λόγω διατάξεις αποτελούν ταυτόχρονα τη νομιμοποιητική βάση της εξουσίας του και εκφράζουν την ειδοποιό διαφορά μεταξύ του ιδίου και του συντακτικού νομοθέτη. Επομένως, είναι η ίδια η διάκριση της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας με τη δευτερογενή (αναθεωρητική) που καθιστά αλυσιτελή κάθε προσέγγιση υπέρ της “αλλοίωσης” του περιεχομένου των επιταγών του άρθ. 110, η οποία και θα συνεπαγόταν την αυτοκατάργηση του αναθεωρητικού νομοθέτη και την μετατροπή του σε συντακτικό, με δυσμενείς συνέπειες για το κύρος του Συντάγματος αλλά και τη λειτουργία του πολιτεύματος¹⁵⁷. Υπό το πρίσμα της ως άνω συλλογιστικής, το άρθ. 110 συγκαταλέγεται στις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις που συνιστούν τον σκληρό συνταγματικό πυρήνα, ως άμεσα συναπτόμενο με τη “βάση και τη μορφή” του πολιτεύματος, καθιστώντας πλεονάζουσα τη ρητή αναφορά του στις απαριθμούμενες διατάξεις

156 Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Κωνσταντίνος Γιαννακόπουλος, *όπ.π.*, σελ.167-168, 171-172, 178-181.

157 Κώστας Χρυσόγονος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδ.Σάκκουλα 2014, σελ. 106-107.

της παρ.1 του ιδίου. Στο επιχείρημα, λοιπόν, όσων ερμηνεύουν την απουσία του άρθ. 110 από τις ρητώς προστατευόμενες διατάξεις ως δυνατότητα ολικής ή μερικής αναθεώρησής του, θα πρέπει να αντιπαραταχθεί η προδήλως σαφής βούληση του συντακτικού νομοθέτη του 1975 να θεμελιώσει τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος δια του άρθ. 110, και άρα θα ήταν άτοπη και αντιφατική η όποια προσπάθεια προσβολής του εν λόγω χαρακτήρα ερειδόμενη στη γραμματική ερμηνεία του ιδίου αυτού άρθρου. Ελλείψει δε ενός καθολικά αποδεκτού κριτηρίου και μέτρου οριοθέτησης του εύρους των επιτρεπόμενων αλλαγών επί του διαδικαστικού μέρους της αναθεώρησης, η θέση των υποστηρικτών της *απόλυτου αυστηρότητας* του 110 Σ συγκλίνει προς την αποδοχή της **μη** διαφοροποίησης μεταξύ της πρώτης και των λοιπών (2-6) παραγράφων του άρθρου, όσον αφορά την ένταξή τους υπό την προστασία της ρήτρας αιωνιότητας που διέπει τη νομική δεσμευτικότητα του σκληρού πυρήνα του Συντάγματος¹⁵⁸.

Η πλειοψηφία, ωστόσο, της θεωρίας του συνταγματικού δικαίου τάσσεται υπέρ του προαναφερόμενου διαχωρισμού, αποδεχόμενη την απόλυτη αυστηρότητα μόνο της διάταξης της παρ.1 του άρθ. 110 και διατυπώνοντας πολλές διαφορετικές προτάσεις ως προς τη δυνατότητα αλλά και την κατεύθυνση της τροποποίησης των διαδικαστικών προϋποθέσεων της αναθεώρησης. Η καθολική προστασία του λεγόμενου “αιώνιου Συντάγματος” της παρ.1 εξειδικεύεται, περαιτέρω, τόσο σε σχέση με την αυτονόητη απαγόρευση συρρίκνωσης του πλέγματος των διατάξεων που το συναποτελούν όσο και αναφορικά με ενδεχόμενη διεύρυνσή του εκ της προσθήκης νέων μη αναθεωρήσιμων διατάξεων. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η δικαιολογητική βάση της απαγόρευσης συνίσταται στην υποχρέωση σεβασμού του σκοπού του συντακτικού νομοθέτη, εφόσον οποιαδήποτε μείωση του βαθμού αυστηρότητας του Συντάγματος θα ισοδυναμούσε με καταστρατήγησή του και θα καθιστούσε άνευ νοήματος την προστατευτική ρήτρα της παρ.1, ενώ ακόμη και η επαύξηση του αυστηρού χαρακτήρα θα πρέπει να είναι απόλυτα δικαιολογημένη και περιορισμένη σε έκταση, ώστε να μην εκληφθεί ως απόπειρα μετατροπής της φύσης-ιδιότητας του “τυπικού Συντάγματος” από *σχετικά* σε *απόλυτα* αυστηρό. Εξάλλου, η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη του 1975 περί υιοθέτησης ενός “σχετικά αυστηρού” μοντέλου καταστατικού χάρτη, στα πρότυπα των περισσότερων σύγχρονων δημοκρατικών κρατών, απηχεί την ηθελημένη στόχευσή του για την επαρκή προστασία του πολιτεύματος εκ παραλλήλως με την αναγνώριση των «ουσιωδών πραγματικών αλλαγών»¹⁵⁹ που επέρχονται σε βάθος χρόνου στις ρυθμιζόμενες από το Σύνταγμα βιοτικές σχέσεις ενεργοποιώντας, έτσι, τον μηχανισμό της αναθεωρητικής λειτουργίας. Σε κάθε

158 Κώστας Χρυσόγονος, όπ.π., και Κώστας Μαυριάς, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ.Α.Ν.Σάκουλα 2000, σελ.199.

159 Κώστας Χρυσόγονος, όπ.π., σελ. 58.

περίπτωση, η ιστορία μας έχει διδάξει ότι η δυναμική των κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων δεν αναχαιτίζεται ούτε από την ίδια τη συντακτική εξουσία και επομένως καθίσταται ανώφελη και *εγωιστική* η όποια προσπάθεια υπέρμετρης δέσμευσης των μελλοντικών γενιών υπό τα ισχύοντα έως και σήμερα δεδομένα¹⁶⁰.

Σε αντιδιαστολή, όμως, με την κοινώς παραδεδεγμένη διασφάλιση του σκληρού συνταγματικού πυρήνα, η θέση της πλειοψηφίας του πολιτικού και επιστημονικού χώρου αναγνωρίζει το επιτρεπτό των αλλαγών επί των διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης με ασφαλιστική δικλείδα τη διατήρηση εις το ακέραιο των *θεμελιωδών χαρακτηριστικών*¹⁶¹ της, ήτοι εκείνων που συνδέονται με τη μορφή του πολιτεύματος και την αυστηρότητα του Συντάγματος. Τα δύο βασικά θεματικά αντικείμενα που έχουν διεγείρει τον σχετικό διάλογο εντός του Κοινοβουλίου, αλλά και σε ακαδημαϊκό και πολιτικό εν γένει επίπεδο, είναι :

I. Η σύντμηση της αναθεωρητικής διαδικασίας και δη η θεσμοθέτηση της διενέργειας της αναθεώρησης του Συντάγματος από την ίδια Βουλή που διαπιστώνει και αποφασίζει τη σχετική ανάγκη.

- & -

II. Η πρόβλεψη ενός συνταγματικού (αναθεωρητικού) δημοψηφίσματος ,

Ως αναλύονται κάτωθι :

6.1 Ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε μία Βουλή

Η προτεινόμενη συντόμευση των προαπαιτούμενων από το άρθρο 110 βημάτων για την πραγματοποίηση της συνταγματικής αναθεώρησης συνίσταται ουσιαστικά στην περάτωση της όλης διαδικασίας στα πλαίσια μίας βουλευτικής περιόδου, προσδοκώντας με τον τρόπο αυτό σε μία περισσότερο ευέλικτη και αποτελεσματική αναθεώρηση. Το ζήτημα επανήλθε στην επιφάνεια (μετά την αναθεώρηση του 1911) στις 9 Μαρτίου 1985, ύστερα από πρωτοβουλία 161 βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, η οποία, αν και δεν τελεσφόρησε, έθεσε επί τάπητος την ανάγκη επανεκτίμησης της χρησιμότητας της διάκρισης μεταξύ προτείνουσας και αναθεωρητικής Βουλής. Πιο συγκεκριμένα, οι εν λόγω βουλευτές πρότειναν την αντικατάσταση της παρ.2 του άρθ. 110 και την κατάργηση των παρ.3, 4 και 6. Ως εκ τούτου, η αναθεώρηση θα ελάμβανε χώρα με τη συμβολή μόνο μίας Βουλής, διατηρώντας την αυξημένη πλειοψηφία των 3/5

160 «Ένας λαός έχει πάντα το δικαίωμα να αναθεωρεί, να μεταρρυθμίζει και να μεταβάλλει το Σύνταγμά του. Μια γενιά δεν μπορεί να υποτάσσει στους νόμους της τις μελλοντικές γενιές», σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1793 της Πρώτης Γαλλικής Δημοκρατίας.

161 Σπυρόπουλος Φ., Κοντιάδης Ξ. και λοιποί, Σύνταγμα, Κατ' άρθρο ερμηνεία, Εκδ.Σάκκουλα 2017, σελ. 1777.

(τουλάχιστον) του όλου αριθμού των βουλευτών τόσο ως προς τη διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης όσο και ως προς την ψήφιση των σχετικών διατάξεων. Παράλληλα, δεν θα απαιτούταν η παρεμβολή της διενέργειας των εθνικών εκλογών και θα καταργούταν ο χρονικός περιορισμός της παρόδου πενταετίας από την προηγούμενη αναθεώρηση, ενώ θα παρέμενε άθικτη η διάταξη της παρ.5 που αφορά στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής να θέτει σε ισχύ τις αναθεωρημένες διατάξεις του Συντάγματος. Εν τέλει, η ως άνω πρόταση μεταρρύθμισης της αναθεωρητικής διαδικασίας αποσύρθηκε, καθώς προκάλεσε ισχυρές αντιδράσεις, όχι όμως προτού “αναγκάσει” μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας να παραδεχθεί την ανυπαρξία νομικού/συνταγματικού κωλύματος αναθεώρησης των παρ.2-4 και 6 του άρθ.110. Από την τεολογική ερμηνεία, άλλωστε, των παραγράφων 2-6 του 110 Σ προκύπτει η υποχρέωση σεβασμού της επιλογής του συντακτικού νομοθέτη περί καθιέρωσης μίας δυσχερέστερης διαδικασίας τροποποίησης των συνταγματικών κανόνων σε σχέση με την αντίστοιχη των κοινών νόμων, χωρίς ωστόσο να προβλέπεται ειδικότερα ή να συνάγεται (ερμηνευτικά) ότι η οριζόμενη εκ του Συντάγματος του 1975 διαδικασία είναι και η μοναδική που συνάδει με τον αυστηρό χαρακτήρα του ελληνικού καταστατικού χάρτη και τη μορφή του πολιτεύματος. Εξάλλου, « ό,τι ήθελε να καθιερώσει ως μη αναθεωρήσιμο ο συντακτικός νομοθέτης το απαρίθμησε ρητά και περιοριστικά στη διάταξη της παραγράφου 1 του άρθρου 110 Σ »¹⁶², με αποτέλεσμα η ενδεχόμενη απλούστευση της αναθεωρητικής διαδικασίας να μην ελοχεύει τον κίνδυνο νόθευσης του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματος καθόσον, βέβαια, παραμένει σε μείζονα βαθμό μία διαδικασία “δυσχερής” και απαιτητική ως προς το εύρος της επιδιωκόμενης κοινοβουλευτικής συναίνεσης, συγκριτικά με τη μέθοδο τροποποίησης, αντικατάστασης και κατάργησης των διατάξεων ενός τυπικού νόμου¹⁶³. Στο σκεπτικό δε ότι η ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε μία Βουλή αντίκειται στον δημοκρατικό και αντιπροσωπευτικό χαρακτήρα του πολιτεύματος, εφόσον παραβλέπει το ρόλο του εκλογικού σώματος που ισχυροποιεί τη νομιμοποίηση της αναθεωρητικής εξουσίας, μπορεί να αντιταχθεί το επιχείρημα ότι μέσα από την ενίσχυση των απαιτούμενων πλειοψηφιών (σε 2/3 του όλου αριθμού των βουλευτών για μία τουλάχιστον εκ των δύο ψηφοφοριών) και την αυτονόητη διατήρηση της αποκλειστικής αρμοδιότητας της εθνικής αντιπροσωπείας επί της προτάσεως και διατυπώσεως των αναθεωρητέων διατάξεων, καθίσταται εφικτός ο εξορθολογισμός της αναθεωρητικής διαδικασίας, καθώς οι πολιτικές δυνάμεις θα υποχρεούνται να αναλάβουν

162 Ιωάννης Βαρβιτσιώτης, Η αναγκαία Αναθεώρηση για ένα σύγχρονο Σύνταγμα, Εκδ.Σάκκουλα 2006, σελ.104.

163 Ι.Βαρβιτσιώτης, ό.π., σελ.101-102 και Χρήστος Τσιμπούκης, Αναθεωρώντας την Αναθεωρητική Διαδικασία, Εκδ.Α.Ν.Σάκκουλα 2009, σελ.164-165, 171-172.

άμεσα τις ευθύνες που τους αναλογούν δίχως το προνόμιο-ελαφρυντικό της μετάθεσης της τελικής απόφασης στην επόμενη Βουλή. Εναλλακτικά, έχει υποστηριχθεί η λιγότερο ριζοσπαστική λύση της διατήρησης του ισχύοντος συστήματος διαμερισμού των αρμοδιοτήτων ανάμεσα σε προτείνουσα και αναθεωρητική Βουλή, με την ειδοποιό διαφορά ότι η πρώτη θα διαθέτει την εξουσία τόσο για την διαπίστωση της ανάγκης αναθεώρησης όσο και για την τελική διατύπωση των νέων συνταγματικών ρυθμίσεων, ενώ η δεύτερη θα καλείται, διαθέτοντας νωπή λαϊκή εντολή, είτε να κυρώσει είτε να απορρίψει τις ήδη νομοτεχνικώς και επί της ουσίας διαμορφωθείσες διατάξεις¹⁶⁴.

6.1.i Πρόταση για ένα καινοτόμο Σύνταγμα

« Η διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος απλουστεύεται, ώστε να καθίσταται εφικτή η προσαρμογή του Συντάγματος στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Ολοκληρώνεται κατά κανόνα σε μία Βουλή με την αυξημένη πλειοψηφία των 3/5 »¹⁶⁵. Αυτή είναι η εισαγωγική παρατήρηση επί του ισχύοντος άρθρου 110 Σ των δημιουργών του Καινοτόμου Συντάγματος για την Ελλάδα, το οποίο παρουσιάστηκε το 2016 από την ομάδα εργασίας που συγκροτήθηκε με πρωτοβουλία του Στέφανου Μάνου και συναποτελούνταν από τον ίδιο και τους Νίκο Κ. Αλιβιζάτο, Παναγή Βουρλούμη, Γιώργο Γεραπετρίτη, Γιάννη Κτιστάκι και Φίλιππο Κ. Σπυρόπουλο. Σκοπός των συντακτών του φιλόδοξου αυτού εγχειρήματος είναι η καλλιέργεια του διαλόγου πάνω σε προτάσεις που αφορούν τον εκσυγχρονισμό του χαρακτήρα του ελληνικού καταστατικού χάρτη και την επακόλουθη εμπέδωση των αρχών του κοινωνικού κράτους δικαίου, της αξιοκρατίας και του αποτελεσματικού Κράτους, αρχές οι οποίες εν μέσω της περιόδου της “οικονομικής κρίσης” επλήγησαν σε βαθμό που κλόνισαν σημαντικά την εμπιστοσύνη των πολιτών απέναντι στους πολιτειακούς θεσμούς.

Αναφορικά με τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης, το νέο άρθρο 90¹⁶⁶ παρ.1 του “Καινοτόμου Συντάγματος” (που αντικαθιστά τη διάταξη της παρ.1 του άρθ. 110 Σ) διαμορφώνεται ως εξής : *« Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν το πολίτευμα ως προεδρευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία, στηριζόμενη στη διάκριση των εξουσιών, στις αρχές του κράτους δικαίου, του κοινωνικού*

164 Ι.Βαρβιτσιώτης, όπ.π., σελ.106 και Σπυρόπουλος Φ.,Κοντιάδης Ξ. & λοιποί, όπ.π., σελ.1778-1779.

165 Σ. Μάνος / Ν. Αλιβιζάτος & λοιποί, Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα, Καθημερινή, Ιούνιος 2016, https://s.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2016/06/08/syntagma_20160605.pdf

166 Σ. Μάνος / Ν. Αλιβιζάτος & λοιποί, όπ.π., σελ. 57-58.

κράτους, του πολυκομματισμού και του σεβασμού της ανθρώπινης αξίας ». Εξετάζοντας τον ως άνω προτεινόμενο σκληρό συνταγματικό πυρήνα διακρίνουμε αφενός την αφαίρεση των όρων “βάση” και “μορφή” του πολιτεύματος, σε μια προσπάθεια περιορισμού των σχετικών ερμηνευτικών ζητημάτων που αυτοί συνεπάγονται, και αφετέρου την αντικατάσταση των οκτώ (8) ειδικώς απαριθμούμενων διατάξεων με τις γενικές δικαιοϋκές αρχές που συναπαρτίζουν το εννοιολογικό τρίπτυχο “Δημοκρατία - Κράτος Δικαίου - Κοινωνικό Κράτος”¹⁶⁷, καθιστώντας, τοιουτοτρόπως, περισσότερο ευέλικτο και άρα αποτελεσματικότερο το προστατευτικό πλέγμα γύρω από τους κανόνες που δύνανται να αποτελέσουν τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις του Συντάγματος. Είναι, εξάλλου, σαφές ότι οι φαινομενικά “απούσες” αρχές της ισότητας και της ελευθερίας αποτελούν αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο της δομής του σύγχρονου δημοκρατικού πολιτεύματος αλλά και του κοινωνικού κράτους δικαίου, και, επομένως, από τη νέα αυτή διατύπωση της παρ.1 για τους ουσιαστικούς περιορισμούς στην αναθεώρηση απουσιάζει, πραγματικά, μόνο η ειδική πρόβλεψη υπέρ -και- της θρησκευτικής ελευθερίας.

Οι πλέον κομβικές, ωστόσο, καινοτομίες της εν λόγω συνταγματικής πρότασης-μεταρρύθμισης έγκεινται στα διαδικαστικά όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας. Εν προκειμένω, η επιδιωκόμενη διευκόλυνση της όλης διαδικασίας μεταφράζεται στη δυνατότητα της προτείνουσας Βουλής να είναι εν τέλει και η αναθεωρητική. Συγκεκριμένα, η παρ.2 του άρθ.90 ορίζει ότι : « Η αναθεώρηση του Συντάγματος αποφασίζεται ύστερα από πρόταση τουλάχιστον πενήντα βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της Βουλής. Αφού η αναθεώρηση αποφασισθεί, η Βουλή, κατά την επόμενη σύνοδό της, τακτική, έκτακτη ή ειδική, της αυτής βουλευτικής περιόδου ή, αν αυτή δεν πρόκειται να επακολουθήσει, στην πρώτη τακτική σύνοδο της επόμενης βουλευτικής περιόδου, ψηφίζει με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της τις νέες διατάξεις ». Ουσιαστικά, η αναθεώρηση σε μία Βουλή καθίσταται πια ο γενικός κανόνας¹⁶⁸ και μόνο κατ' εξαίρεση απαιτείται η μεσολάβηση των εθνικών εκλογών για την ανάδειξη της Βουλής που θα ψηφίσει τις αναθεωρητέες διατάξεις. Μοναδικό κοινό στοιχείο με την ισχύουσα διάταξη της παρ.2 του άρθ.110 είναι η υποβολή της πρότασης αναθεώρησης από τουλάχιστον πενήντα (50) βουλευτές, ενώ δεν απαιτούνται δύο αλλά μία ψηφοφορία για τη λήψη της σχετικής απόφασης. Ως αντίβαρο στην απλοποίηση των διαδικαστικών ορίων εισάγεται η υποχρέωση συγκέντρωσης της πλειοψηφίας των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών τόσο επί της ψηφοφορίας για τη λήψη της απόφασης διενέργειας αναθεώρησης όσο και επί της τελικής

167 Σ. Μάνος / Ν. Αλιβιζάτος & λοιποί, ό.π., σελ.5-6.

168 Σ. Μάνος / Ν. Αλιβιζάτος & λοιποί, ό.π., σελ. 9.

έγκρισης (επιψήφισης) των νέων διατάξεων¹⁶⁹. Επομένως, δεν θα είναι εφικτή η αναθεώρηση διάταξης που συγκέντρωσε σε ένα έστω από τα δύο αυτά αναθεωρητικά στάδια λιγότερες των 180 ψήφων, εν αντιθέσει με το ισχύον καθεστώς, το οποίο παρέχει τη δυνατότητα πραγμάτωσης της αναθεώρησης ακόμη και με τις ψήφους 151 βουλευτών, υπό τους όρους της συνδυαστικής εφαρμογής των ρυθμίσεων των παρ.2-4 του άρθ. 110 Σ.

Το Καινοτόμο Σύνταγμα διατηρεί, βέβαια, την αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής επί του κάθε σταδίου της αναθεώρησης του Συντάγματος, και στην παρ.3 του άρθ.90, η οποία είναι και η τελευταία διάταξη του άρθρου, υιοθετεί επακριβώς την αντίστοιχη ρύθμιση της παρ.5 του άρθ. 110 Σ, αποκλείοντας τη συμμετοχή του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά την έκδοση των απαραίτητων πράξεων για τη γνωστοποίηση της διενεργηθείσας αναθεώρησης και τη θέση της σε ισχύ. Τέλος, όπως άλλωστε απορρέει εκ της βουλήσεως των συντακτών για ευελιξία και άμεση προσαρμογή στις νέες συνθήκες, δεν περιλαμβάνεται στο άρθ.90 οποιαδήποτε περιοριστική ρήτρα που να δεσμεύει την απόφαση της Βουλής ως προς το χρονικό σημείο εκκίνησης της αναθεωρητικής διαδικασίας.

6.2 Συνταγματικό Δημοψήφισμα

Από τη γραμματική ερμηνεία της παρ.3 του άρθ.110 Σ γίνεται αντιληπτό ότι η διαδικασία της αναθεώρησης προϋποθέτει τη συνεργασία δύο διαδοχικών Βουλών χωρίς να προβλέπεται η συμμετοχή κανενός άλλου κρατικού οργάνου, πλην του εκλογικού σώματος που αναδεικνύει τη δεύτερη (αναθεωρητική) Βουλή. Ωστόσο, η εν λόγω έκφανση της λαϊκής κυριαρχίας (εθνικές εκλογές) συνιστά, εξ ορισμού, έμμεση συμμετοχή του Λαού στην αναθεώρηση του Συντάγματος, ενώ σε καμία περίπτωση δεν αποτελεί άμεση απόρροια της διαπίστωσης ανάγκης αναθεώρησης μέρους των συνταγματικών διατάξεων, όπως άλλωστε υποδηλώνει σαφώς η **μη** πρόωρη λήξη της θητείας της προτείνουσας Βουλής και η συνέχιση της βουλευτικής περιόδου έως την ομαλή κατ' άρθρο 53 παρ.1¹⁷⁰ Σ λήξη αυτής ή την, περιοριστικώς εκ του Συντάγματος, συνδρομή ενός εκ των λόγων υποχρεωτικής διάλυσης της Βουλής, στους οποίους δεν συμπεριλαμβάνεται η περάτωση της αναθεώρησης¹⁷¹. Έχει μάλιστα

169 Γεώργιος Γεωργόπουλος, Δημοσιευμένα κείμενα σχετικά με τη δυνατότητα/προτάσεις αναθεώρησης του άρθρου 110 του Συντάγματος, Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”, https://www.constitutionalism.gr/110-anatheorisi-biblio/#_ftn6

170 Άρθρο 53 § 1. Οι βουλευτές εκλέγονται για τέσσερα συνεχή έτη που αρχίζουν από την ημέρα των γενικών εκλογών. [...]

171 Λίνα Παπαδοπούλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ΣΕΑΒ 2015, σελ. 193.

υποστηριχθεί σχετικώς, ότι εν μέσω του χρονικού ορίου της πρώτης συνόδου της περιόδου της αναθεωρητικής Βουλής πρέπει να “παγώνει” η αρμοδιότητα του ΠτΔ να διαλύει τη Βουλή σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 41 παρ.1, ²¹⁷² και να αναστέλλει τις εργασίες της κατ' άρθρο 40 παρ. 2¹⁷³ Σ, διότι τοιουτοτρόπως θα καθιστούσε εαυτόν λειτουργικό παράγοντα της αναθεωρητικής διαδικασίας κατά παράβαση του άρθ.110 παρ.3 Σ¹⁷⁴. Σε κάθε περίπτωση, η σημαντική -πιθανότατα- χρονική απόσταση από το πρώτο στάδιο της αναθεωρητικής διαδικασίας μέχρι την προσφυγή στη λαϊκή ετυμηγορία συνηγορεί υπέρ του συμβολικού/ιδεοτυπικού κυρίως χαρακτήρα των εθνικών εκλογών, ως προς την επίδρασή τους στην αναθεώρηση του Συντάγματος, η οποία και αποτελεί θεσμική λειτουργία εντασσόμενη, αδιαμφισβήτητα, στην **αποκλειστική** αρμοδιότητα της Βουλής.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ως άνω δεδομένα, έχουν διατυπωθεί εναλλακτικές προτάσεις περί της δυνατότητας άμεσης συμμετοχής του λαού εν στενή εννοία στη διαδικασία της αναθεώρησης με την καθιέρωση του θεσμού του συνταγματικού δημοψηφίσματος. Το εν λόγω δημοψήφισμα θα μπορούσε να λάβει είτε τη μορφή τελικής έγκρισης/απόρριψης της διενεργηθείσας αναθεώρησης, στα πλαίσια της υιοθέτησης του *συστήματος της μία Βουλής*¹⁷⁵, είτε τη μορφή ενεργής συμμετοχής των πολιτών στο πρώτο αναθεωρητικό στάδιο¹⁷⁶, διαδραματίζοντας έτσι καταλυτικό ρόλο επί της χάραξης των κατευθυντήριων γραμμών που θα κληθεί να ακολουθήσει η επόμενη Βουλή για την κύρωση των αναθεωρητέων διατάξεων. Στον αντίποδα, βέβαια, της συλλογιστικής αυτής συναντάται η ένσταση της πλειοψηφίας του επιστημονικού και πολιτικού χώρου περί μη σύμπτωσης του θεσμού του συνταγματικού δημοψηφίσματος με τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος και δη με την αντιπροσωπευτική μορφή του πολιτεύματος, με συνέπεια να αποκλείεται εκ προοιμίου η καθιέρωσή του χωρίς να εγείρεται ζήτημα παραβίασης της παρ.1 του άρθ.110 Σ. Έχει, επίσης, υποστηριχθεί ότι η προσφυγή σε δημοψήφισμα για ένα ζήτημα ιστορικής σημασίας για την έννομη τάξη, όπως η αναθεώρηση, θα προσέκρουε στην απαιτούμενη και επιζητούμενη “συναίνεση”, περιορίζοντας τη δυνατότητα εποικοδομητικού διαλόγου και διαβούλευσης σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο και δημιουργώντας ένα διχαστικό κλίμα γύρω από μια

172 Άρθρο 41 § 1. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορεί να διαλύσει τη Βουλή, αν έχουν παραιτηθεί ή και καταψηφιστεί από αυτή δύο Κυβερνήσεις [...], § 2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διαλύει τη Βουλή με πρόταση της Κυβέρνησης που έχει λάβει ψήφο εμπιστοσύνης, για ανανέωση της λαϊκής εντολής προκειμένου να αντιμετωπιστεί εθνικό θέμα εξαιρετικής σημασίας. [...]

173 Άρθρο 40 § 2. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μία φορά μόνο μπορεί να αναστείλει τις εργασίες της βουλευτικής συνόδου, είτε αναβάλλοντας την έναρξη είτε διακόπτοντας την εξακολούθησή τους.

174 Κώστας Χρυσόγονος, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ.Σάκκουλα 2014, σελ. 109.

175 Ι.Βαρβιτσιώτης, όπ.π., σελ.108.

176 Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, Εκδόσεις Σάκκουλα 2013 : Λίνα Παπαδοπούλου, Μορφές άμεσης νομοθεσίας [...], σελ. 51.

διαδικασία που η προσέγγισή της είναι αρκετά περίπλοκη για να μπορέσει να αποτυπωθεί υπό τον διλημματικό τύπο ενός δημοψηφικού ερωτήματος¹⁷⁷.

Αποδομώντας τα προαναφερόμενα επιχειρήματα, οι θιασώτες του συνταγματικού δημοψηφίσματος υποστηρίζουν πως το εν λόγω στοιχείο άμεσης δημοκρατίας δεν αντιβαίνει του αυστηρού χαρακτήρα του ελληνικού Συντάγματος, το οποίο εξάλλου προβλέπει στο άρθ.42 παρ.2 τη δυνατότητα διεξαγωγής δημοψηφίσματος για κρίσιμο εθνικό θέμα και για νομοσχέδια που αφορούν σε σπουδαίο κοινωνικό ζήτημα. Πρόκειται δε για μια καινοτόμο διάταξη σε σχέση με τα προηγούμενα Συντάγματα αλλά και τους καταστατικούς χάρτες άλλων ευρωπαϊκών κρατών, η οποία εκφράζει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη υπέρ μιας όχι απόλυτα αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, δυνάμενης να εξοπλιστεί με στοιχεία συμμετοχικότητας. Ιδιαίτερα σε περιόδους αμφισβήτησης του αντιπροσωπευτικού συστήματος, όπως η τελευταία δεκαετία της οικονομικής ύφεσης στη χώρα μας, μπορεί εύλογα να τεθεί το ερώτημα κατά πόσο οι αποδοκιμαζόμενες ανισορροπίες στη σχέση “αντιπροσώπων” και “αντιπροσωπευομένων” θα αμβλύνονταν σε ικανοποιητικό βαθμό εκ της ουσιαστικότερης συμμετοχής των πολιτών στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων. Ζητούμενο, εν προκειμένω, είναι όχι η διάβρωση του αντιπροσωπευτικού συστήματος, αλλά η συμπλήρωσή του με την ενεργοποίηση του “διορθωτικού μηχανισμού” του δημοψηφίσματος για την κάλυψη του όποιου ελλείμματος αντιπροσώπευσης και την ενδυνάμωση, εν τέλει, του ίδιου του δημοκρατικού πολιτεύματος που θεμελιώνει το Σύνταγμά μας και προστατεύει η ρήτρα αιωνιότητας της παρ.1 του άρθρου 110. Επομένως, η εισαγωγή του θεσμού του συνταγματικού δημοψηφίσματος δια της ανάλογης αναθεώρησης του άρθ.110 αποκλείει την καταχρηστική επίκλησή του, προς εκπλήρωση κομματικών ή άλλων συμφερόντων, και δε θίγει την αντιπροσωπευτική μορφή της δημοκρατίας, η οποία κινδυνεύει περισσότερο από την τάση απομόνωσης, αποξένωσης και παθητικοποίησης των πολιτών απέναντι στα κοινωνικοπολιτικά τεκταινόμενα. Σύμφωνα λοιπόν με το ως άνω σκεπτικό, η *αρχή της συναίνεσης*, που πρέπει να διέπει τη δυναμική της διαμόρφωσης του υπέρτατου νόμου μιας έννομης τάξης, εξυπηρετείται αποτελεσματικότερα με την επιλογή ενός αποφασιστικού δημοψηφίσματος αντί της διενέργειας των εθνικών εκλογών που, υπό το ισχύον καθεστώς, δεν επενεργούν άμεσα στην αναθεωρητική διαδικασία και απλά αποτελούν την αναγκαία συνταγματική προϋπόθεση για την ανάδειξη της νέας Βουλής.

Συμπερασματικά, το εύρος της εκάστοτε επιτευχθείσας συναίνεσης ταυτίζεται με το βαθμό πραγμάτωσης της βούλησης του Λαού και άρα η αναγωγή του συνταγματικού

177 Σπυρόπουλος Φ.,Κοντιάδης Ξ. και λοιποί, όπ.π., σελ. 1777-1779.

δημοψηφίσματος σε μέσο πώλωσης της αναθεωρητικής διαδικασίας συνιστά αντίφαση και παραβλέπει την ιστορική ευκαιρία υπέρ του εκλογικού σώματος να εκφραστεί ως *συνταγματικό όργανο*, εστιάζοντας την κρίση του όχι στα πρόσωπα (εθνικούς αντιπροσώπους) αλλά απευθείας στο ζήτημα (αναθεώρηση) που χρήζει αντιμετώπισης¹⁷⁸.

6.2i Πρόταση για μια προοδευτική συνταγματική αναθεώρηση

Υπέρ της κατοχύρωσης του συνταγματικού δημοψηφίσματος εκφράστηκε και το κατατεθέν εν έτει 2017 σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος, αποτέλεσμα της συνεργασίας μιας ομάδας νομικών και πολιτικών επιστημόνων με επικεφαλής τον Γιώργο Κατρούγκαλο και την συνεισφορά των καθηγητών Χριστόφορου Βερναρδάκη, Ανδρέα Δημητρόπουλου, Κώστα Ζώρα, Ηλία Νικολόπουλου, Κώστα Χρυσόγονου και άλλων συνταγματολόγων που συντέλεσαν στην εκπόνηση του έργου με αντικείμενο την *“Πρόταση για μια προοδευτική συνταγματική αναθεώρηση”*¹⁷⁹. Σκοπός του εν λόγω σχεδίου είναι να θέσει τις βάσεις για τη διαβούλευση και τον δημόσιο διάλογο γύρω από τη συνταγματική αναθεώρηση, προς μία κατεύθυνση εκσυγχρονιστική, δίχως τον δισταγμό απέναντι στις θεσμικές τομές που απαιτούνται για να αποκατασταθεί η αξιοπιστία του συνταγματικοπολιτικού μας συστήματος. Το προταθέν συνταγματικό εγχείρημα στηρίζεται σε πέντε συνολικά θεματικούς άξονες¹⁸⁰ που συμπροσδιορίζουν την πορεία για «...την πλήρη επαναθεμελίωση του πολιτεύματος σε δημοκρατικότερη βάση ». Ειδικότερα, στον τρίτο άξονα του σχεδίου Συντάγματος με τίτλο “Καθιέρωση θεσμών άμεσης δημοκρατίας” προβλέπεται η προσθήκη στο ισχύον άρθρο 110 Σ του θεσμού του αναθεωρητικού δημοψηφίσματος, ως απαραίτητου και δεσμευτικού στοιχείου για την ολοκλήρωση της συνταγματικής αναθεώρησης. Πιο συγκεκριμένα, προστίθεται νέα παράγραφος, δυνάμει της οποίας ο Λαός καλείται να κρίνει άμεσα τις αποφάσεις της δεύτερης-αναθεωρητικής Βουλής ως εξής : *“Η σύμφωνα με τις προηγούμενες παραγράφους αναθεωρητική πρόταση τίθεται σε ισχύ μετά την έγκρισή της από το Εκλογικό Σώμα, μετά από δημοψήφισμα*

178 Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. – Λίνα Παπαδοπούλου, ό.π., σελ. 41-48 και Χρήστος Τσιμπούκης, Αναθεωρώντας την Αναθεωρητική Διαδικασία, Α.Ν.Σάκκουλα 2009, σελ. 153, 186-189.

179 Γεώργιος Γεωργόπουλος, ό.π. ,

https://www.constitutionalism.gr/110-anatheorisi-biblio/#_ftn6

180 1ος άξονας : Μία νέα αρχιτεκτονική του πολιτεύματος.

2ος άξονας : Διακριτότητα Κράτους-Εκκλησίας.

3ος άξονας : Καθιέρωση θεσμών άμεσης δημοκρατίας.

4ος άξονας : Ισχυροποίηση του κράτους δικαίου.

5ος άξονας : Θωράκιση των κοινωνικών δικαιωμάτων και των ατομικών ελευθεριών.

που προκηρύσσει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας”. Στο ίδιο πλαίσιο, αναθεωρείται και η επόμενη παράγραφος του άρθ.110, σχετικά με τη διαδικασία θέσεως σε ισχύ των αναθεωρημένων πια διατάξεων και δη : “Η εγκρινόμενη από το Εκλογικό Σώμα αναθεώρηση του Συντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα μέρες από τη διεξαγωγή Δημοψηφίσματος και τίθεται αμέσως σε ισχύ”.

Με τις αλλαγές αυτές επιδιώκεται, σύμφωνα με τις εισαγωγικές παρατηρήσεις των συντακτών επί του συνόλου του 3ου άξονος του συνταγματικού σχεδίου, « η ενδυνάμωση του ρόλου του πολίτη και η ενίσχυση των θεσμών ελέγχου της εξουσίας, με την εισαγωγή της λαϊκής πρωτοβουλίας επί δημοψηφισμάτων και προτάσεων νόμων αλλά και προωθημένες μορφές λογοδοσίας ». Ειδικά δε όσον αφορά στο ζήτημα της αναθεώρησης του Συντάγματος, διατυπώνεται η ρηξικέλευθη άποψη κατά της αναβίβασης της “αρχής της συναίνεσης” σε ακρογωνιαίο λίθο για την πραγμάτωση αλλαγών σε συνταγματικό επίπεδο, υπό το σκεπτικό ότι : « Ως προς τα κρίσιμα διλήμματα, η αναθεώρηση του Συντάγματος δεν μπορεί να είναι συναινετική. Τα διακυβεύματα αυτά από τη φύση τους προϋποθέτουν σύγκρουση επιχειρημάτων και συμφερόντων »¹⁸¹.

6.2.ii Στοιχεία συγκριτικού δικαίου

Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των ως άνω στοιχείων αναφορικά με τη δυνατότητα αλλά και την κατά περίπτωση επιθυμητή κατεύθυνση αναθεώρησης του ίδιου του άρθρου 110 του ισχύοντος Συντάγματος, θα πρέπει να προβούμε σε μία συνοπτική συγκριτική επισκόπηση του επίμαχου ζητήματος, υπό το πρίσμα της έννοιας και σημασίας της “αυστηρότητας” του συνταγματικού χαρακτήρα σε συνάρτηση με τον τρόπο διενέργειας της αναθεώρησης, όπως αυτό μεταφράζεται μέσα από τη συνταγματική κουλτούρα και πολιτική άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Με δεδομένη, εξάλλου, τη διεθνοποίηση του δικαίου και την επίδραση της παγκοσμιοποίησης στους πολιτειακούς θεσμούς, οφείλουμε να εξετάσουμε την “πραγματική” διάσταση-φύση του ελληνικού καταστατικού χάρτη αναλογικά με τα ισχύοντα δεδομένα έτερων δημοκρατικών κρατών και δη κρατών μελών της ΕΕ. Μόνο έτσι, θα μπορέσουμε να εξάγουμε αντικειμενικά συμπεράσματα ως προς τα όρια και το είδος των “επιτρεπόμενων” μεταβολών στην αναθεωρητική διαδικασία.

¹⁸¹ <https://www.taxheaven.gr/news/34306/katateohke-h-protash-gia-syntagmatikh-anaewrshsh-aplh-analogikh-katarghsh-asylias-diakritothta-kratoys-kai-ekklhsias?output=printer>

Ανάμεσα στα ευρωπαϊκά συντάγματα που η διαδικασία αναθεώρησής τους κρίνεται ιδιαίτερα δυσχερής συγκαταλέγονται τα Συντάγματα της Πορτογαλίας και της Δανίας. Ειδικότερα, στο άρθρο 286 του πορτογαλικού καταστατικού χάρτη προβλέπεται η εκκίνηση του αναθεωρητικού μηχανισμού ύστερα από πρόταση που λαμβάνει την πλειοψηφία των δύο τρίτων (2/3) του όλου αριθμού των βουλευτών, ενώ το άρθρο 288 εμπεριέχει ένα ευρύτατο φάσμα διατάξεων που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, σχηματίζοντας έναν εξαιρετικά συμπαγή σκληρό συνταγματικό πυρήνα. Ακολούθως, το δανικό Σύνταγμα είναι εξοπλισμένο με ακόμη δυσχερέστερες διαδικαστικές προϋποθέσεις αναθεώρησης δεδομένου ότι, όπως ισχύει και στα συντάγματα της Ισπανίας, της Ιρλανδίας, του Βελγίου και του Λουξεμβούργου, δεν υφίστανται οποιοδήποτε ουσιαστικοί περιορισμοί στην αναθεωρητική λειτουργία. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με το σύστημα αναθεώρησης στη Δανία, απαιτείται καταρχάς η λήψη της απόφασης για αναθεώρηση και η διατύπωση της σχετικής πρότασης από την (*προτείνουσα*) Βουλή και εν συνεχεία η επόμενη (*αναθεωρητική*) Βουλή, που θα προκύψει από τις εθνικές εκλογές, καλείται να εγκρίνει το σύνολο των αναθεωρητέων διατάξεων ως έχουν. Ωστόσο, τον τελευταίο λόγο διαθέτει εκ νέου το εκλογικό σώμα, καθώς διενεργείται αναθεωρητικό δημοψήφισμα για την εγκυρότητα του οποίου επιβάλλεται η συμμετοχή τουλάχιστον του 40% των εγγεγραμμένων ψηφοφόρων.¹⁸²

Στον αντίποδα του υψηλού επιπέδου αυστηρότητας των άνωθι συνταγμάτων βρίσκεται το Σύνταγμα της Αυστρίας, το οποίο δυνάμει του άρθρου 44 παρ.1 επιτρέπει την μερική αναθεώρησή του παρουσία του ημίσεως των μελών του Εθνικού Συμβουλίου, ήτοι ενός εκ των δύο αντιπροσωπευτικών σωμάτων, υπό την προϋπόθεση της επίτευξης της πλειοψηφίας των δύο τρίτων (2/3) των ψηφισάντων και τον ρητό χαρακτηρισμό κάθε νέας διάταξης ως συνταγματικής. Λιγότερο απλουστευμένη αλλά εξίσου ευέλικτη ως προς τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησής του είναι η πρακτική που ακολουθείται από το Σύνταγμα της Ιταλίας. Πιο συγκεκριμένα, βάσει του άρθρου 138 του ιταλικού Συντάγματος οι αναθεωρητικοί νόμοι ψηφίζονται από κάθε Βουλή σε δύο διαδοχικές συνεδριάσεις, οι οποίες απέχουν μεταξύ τους τουλάχιστον τρεις μήνες, και με την απόλυτη πλειοψηφία των μελών της κάθε Βουλής κατά τη δεύτερη ψηφοφορία. Εν συνεχεία, μέσα σε τρεις μήνες από τη δημοσίευσή τους, οι σχετικοί νόμοι δύνανται να υποβληθούν σε δημοψήφισμα, εφόσον το ζητήσει το ένα πέμπτο (1/5) των μελών της μίας από τις Βουλές ή 500.000 εκλογείς ή πέντε Συμβούλια Περιοχών. Νόμος που υποβλήθηκε σε δημοψήφισμα δεν εκδίδεται εάν δεν έχει εγκριθεί από την πλειοψηφία των

182 Χρήστος Τσιμπούκης, Αναθεωρώντας την Αναθεωρητική Διαδικασία, Εκδ.Α.Ν.Σάκκουλα 2009, σελ.148-149.

εγκύρων ψηφοδελτίων. Η διενέργεια δημοψηφίσματος αποκλείεται στην περίπτωση όπου ο νόμος έχει ψηφιστεί στη δεύτερη συζήτηση από κάθε Βουλή με πλειοψηφία των δύο τρίτων των μελών της. Αναφορικά δε με τους ουσιαστικούς φραγμούς της αναθεώρησης, το άρθρο 139 του Συντάγματος απαγορεύει ρητά μόνο την τροποποίηση της μορφής του ισχύοντος δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁸³.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η προβλεπόμενη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος της Ισπανίας, όπως διαμορφώνεται από τις διατάξεις των άρθρων 166-169. Οι σχετικές αναθεωρητικές προτάσεις πρέπει να εγκρίνονται από την πλειοψηφία των τριών πέμπτων (3/5) των μελών της κάθε Βουλής, ενώ σε περίπτωση μη επίτευξης συμφωνίας υποβάλλεται δια της Επιτροπής Βουλευτών και Γερουσιαστών κείμενο προς ψήφιση ενώπιον του Κογκρέσου και της Γερουσίας. Άλλως, επί μη εγκρίσεως κατά τα ανωτέρω, το Κογκρέσο δύναται να εγκρίνει την αναθεώρηση με πλειοψηφία των δύο τρίτων (2/3), εφόσον την έχει ήδη εγκρίνει και η Γερουσία με την απόλυτη πλειοψηφία των μελών της. Στην παρ.3 του άρθρου 167 παρέχεται η δυνατότητα διεξαγωγής δημοψηφίσματος, υπό την προϋπόθεση ότι η αναθεώρηση έχει εγκριθεί από τα Γενικά Κορτές, μέσα σε διάστημα δεκαπέντε ημερών από την έγκρισή της και κατόπιν αιτήματος του ενός δεκάτου (1/10) των μελών μίας από τις Βουλές. Τέλος, στο άρθρο 168 προβλέπεται και η παρεμβολή των εθνικών εκλογών στην περίπτωση ολικής αναθεώρησης ή αναθεώρησης ρητώς οριζόμενων κεφαλαίων του Συντάγματος. Εν προκειμένω, απαιτείται έγκριση από τα 2/3 των μελών κάθε Βουλής, έπεται άμεση διάλυση των Βουλών και οι νέες εθνικές αντιπροσωπείες οφείλουν να εγκρίνουν την αναθεώρηση με πλειοψηφία των 2/3 των μελών τους, ενώ μετά την έγκρισή της και από τα Γενικά Κορτές διεξάγεται δημοψήφισμα προς επικύρωση της όλης διαδικασίας.¹⁸⁴

Στη Γαλλία, η αρμοδιότητα της αναθεώρησης ανατίθεται στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και στα μέλη του Κοινοβουλίου, και ενεργοποιείται μετά από πρόταση του Πρωθυπουργού. Πρόκειται για τη χώρα που εισήγαγε την πρώτη σύγχρονη κωδικοποιημένη συλλογή δικαιωμάτων με υπερνομοθετική ισχύ που διατηρείται αυτούσια μέχρι και σήμερα. Πέραν του κειμένου του τυπικού Συντάγματος, το συνταγματικό σύνολο συντίθεται από τις αρχές που διέπουν τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, από τις θεμελιώδεις αρχές που αναγνωρίζονται στους νόμους της Δημοκρατίας, καθώς και από τις αρχές και τους σκοπούς που, αν και δεν αποτυπώνονται γραπτώς σε κείμενο, ενέχουν συνταγματική αξία ενισχύοντας την προστασία των κατοχυρωμένων δικαιωμάτων ή

183 Χρήστος Τσιμπούκης, ό.π., σελ.149-150.

184 Χρήστος Τσιμπούκης, ό.π., σελ.150.

προβλέποντας τους θεμιτούς περιορισμούς σε αυτά, αντίστοιχα. Σύμφωνα με άρθρο 89 του Συντάγματος, το κείμενο της αναθεώρησης θα πρέπει να ψηφισθεί και από τις δύο Συνελεύσεις και να τεθεί σε ισχύ ύστερα από τη διενέργεια σχετικού δημοψηφίσματος. Ωστόσο, το δημοψήφισμα δεν απαιτείται στην περίπτωση όπου ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας αποφασίσει να υποβάλει για ψήφιση το αναθεωρητικό σχέδιο ενώπιον της συνέλευσης των βουλευτών και των γερουσιαστών στο Κογκρέσο, με απαραίτητη ελάχιστη πλειοψηφία έγκρισης αυτή των τριών πέμπτων (3/5) των ψηφισάντων. Τα ουσιαστικά όρια της αναθεώρησης κατά το γαλλικό σύστημα καθιστούν απαγορευτική την οποιαδήποτε τροποποίηση της δημοκρατικής μορφής διακυβέρνησης, ενώ κάθε αναθεωρητική πρωτοβουλία αναβάλλεται ή διακόπτεται εφόσον τίθεται ζήτημα απειλής της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας¹⁸⁵.

Αξιολογώντας τα ως άνω, ενδεικτικώς παρατιθέμενα, συγκριτικά στοιχεία ως προς το βαθμό αυστηρότητας έτερων ευρωπαϊκών συνταγματικών κειμένων, διαβλέπουμε την τάση καθιέρωσης μιας σχετικά απλουστευμένης διαδικασίας αναθεώρησης που μόνο κατ' εξαίρεση ορίζει την περάτωσή της μετά από την παρεμβολή του εκλογικού σώματος για την ανάδειξη νέας Βουλής και, επίσης, δεν αντιμετωπίζει φοβικά την εισαγωγή στην αναθεωρητική λειτουργία μηχανισμών άμεσης μορφής δημοκρατίας, όπως το συνταγματικό (αναθεωρητικό) δημοψήφισμα. Αδιαμφισβήτητα, στόχος μιας αυστηρότερης αναθεωρητικής διαδικασίας, σύμφωνα με το ελληνικό μοντέλο, είναι η διασφάλιση της βούλησης του συντακτικού νομοθέτη περί συνταγματικοπολιτικής σταθερότητας και η ευρύτερη προστασία των δημοκρατικών κεκτημένων απέναντι στις πρόσκαιρες πολιτικές επιδιώξεις της εκάστοτε κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Ωστόσο, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι η ανθεκτικότητα ενός καταστατικού χάρτη δεν εξαντλείται στο υψηλό επίπεδο δυσχέρειας της αναθεώρησής του, καθώς η νομοθεσιακή και νομολογιακή πρακτική δύνανται να επιφέρουν εξίσου σημαντικές *άτυπες μεταβολές* ή *αλλοιώσεις* στο κείμενο του Συντάγματος, προσδίδοντας στις υπάρχουσες συνταγματικές διατάξεις ένα νέο ουσιαστικό περιεχόμενο που, ενδεχομένως, συμβαδίζει περισσότερο με τα σύγχρονα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά δεδομένα¹⁸⁶. Συνεκτιμώντας, λοιπόν, τόσο την πανευρωπαϊκή αντίληψη υπέρ της ελαστικότητας των αναθεωρητικών ορίων όσο και ιστορικά παραδείγματα όπως αυτό της Βρετανίας, το Σύνταγμα της οποίας αν και κατεξοχήν *ήπιο* έχει επιδείξει αξιοσημείωτη αντοχή στο χρόνο, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η διαχρονικότητα των πολιτειακών θεσμών θα πρέπει να συνδυάζεται με την ευχέρεια αρμονικής προσαρμογής τους στις επιταγές των καιρών, καθόσον βασικός (και

185 <http://www.greeklaws.com/pubs/uploads/1322.pdf>, σελ. 12

186 Κώστας Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό Δίκαιο, Α.Ν. Σάκκουλα 2000, σελ. 198.

αποτελεσματικότερος) εγγυητής των πολιτικών ηθών και παραδόσεων καθίστανται, εν τέλει, οι ίδιοι οι πολίτες και η πίστη τους στις δημοκρατικές αξίες και όχι ο βαθμός αυστηρότητας του δικαίου.

Υπό το πρίσμα της συλλογιστικής αυτής, η χώρα μας θα πρέπει να επανεξετάσει την “προσφορά” του ισχύοντος δυσχερούς και χρονοβόρου¹⁸⁷ αναθεωρητικού πλαισίου στην εύρυθμη λειτουργία του πολιτεύματος, με γνώμονα την αποφυγή της εσωστρέφειας, που εκφράζει κυρίως την ανασφάλεια και τον εγκλωβισμό από τις συγκυρίες του παρελθόντος, και την αντικατάστασή της από την «εμπέδωση της εμπιστοσύνης στο κοινοβουλευτικό-αντιπροσωπευτικό σύστημα, με την ταυτόχρονη εισδοχή και ενίσχυση στοιχείων άμεσης-συμμετοχικής δημοκρατίας¹⁸⁸» .

6.3 Το χρονικό πλαίσιο της αναθεώρησης

Η αυστηρότητα του χαρακτήρα ενός τυπικού συντάγματος συνεπικουρείται από τη διασφάλιση της διάρκειας και αποτελεσματικής ενσωμάτωσης των κανόνων του στις βιοτικές σχέσεις των πολιτών. Προκειμένου, λοιπόν, να δοθεί ο επαρκής χρόνος στις συνταγματικές επιταγές να επιφέρουν τις σκοπούμενες συνέπειες στην εθνική έννομη τάξη, εΐθισται η καθιέρωση ειδικής προθεσμίας με την πάροδο της οποίας και μόνο δύναται να εκκινήσει εκ νέου ο μηχανισμός της αναθεωρητικής λειτουργίας. Η εν λόγω “χρονική ρήτρα” συνάδει, επίσης, με τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να καταστήσει τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος δυσχερέστερη της συνήθους νομοπαραγωγικής διαδικασίας και να αποτρέψει τη συχνή μεταβολή των διατάξεών του που θα έθετε σε κίνδυνο τόσο το κύρος του πολιτεύματος όσο και την ασφάλεια του δικαίου. Η ενδεχόμενη απάλειψη ή και σύντμηση, επομένως, της εν λόγω προθεσμίας θα μπορούσε να οδηγήσει σε κοινωνικοπολιτική αστάθεια, επιτρέποντας την ανατροπή των δημοκρατικών κεκτημένων δυνάμει των εκάστοτε κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών και υποβιβάζοντας την αναθεώρηση του καταστατικού χάρτη σε μέσο προώθησης των κομματικών συμφερόντων. Επιπροσθέτως, η διευκόλυνση της μεταβολής των συνταγματικών ρυθμίσεων θα δυσχέραινε τη διενέργεια του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων από τα δικαστήρια και θα ευνοούσε την έκδοση αντιφατικών

187 «...στα περισσότερα Κράτη της ΕΕ δεν απαιτείται η διενέργεια εθνικών εκλογών για την ολοκλήρωση της συνταγματικής αναθεώρησης (π.χ. Γερμανία, Ιρλανδία, Ιταλία, Πορτογαλία κτλ).» , Χρήστος Τσιμπούκης, όπ.π., σελ. 151.

188 Χρήστος Τσιμπούκης, όπ.π., σελ.151-152.

αποφάσεων, καθόσον η ερμηνεία των κανόνων του Συντάγματος δε θα πραγματοποιούταν «κατ' αναφορά προς διατάξεις σταθερού περιεχομένου»¹⁸⁹.

Ο Έλληνας συντακτικός νομοθέτης, με εξαίρεση το Σύνταγμα του 1952, τίθεται διαχρονικά υπέρ της πρόβλεψης ειδικής προθεσμίας για την τέλεση κάθε νέας αναθεώρησης, όπως άλλωστε αποδεικνύουν οι σχετικές συνταγματικές διατάξεις από το 1864 έως και σήμερα¹⁹⁰. Σύμφωνα λοιπόν με την τελευταία διαδικαστική προϋπόθεση της αναθεωρητικής λειτουργίας κατ' άρθρο 110 παρ.6 του ισχύοντος Συντάγματος, απαιτείται το πέρας τουλάχιστον πέντε ετών από την προηγούμενη αναθεώρηση προκειμένου να είναι συνταγματικά επιτρεπτή η επόμενη. Η πενταετής προθεσμία κατά την κρατούσα αντίληψη του δικαίου καλύπτει συνολικά την αναθεώρηση του Συντάγματος ως θεσμική διαδικασία και δεν περιορίζεται στις διατάξεις εκείνες που τελικώς αναθεωρήθηκαν μέσα στο χρονικό αυτό πλαίσιο. Η εν λόγω ερμηνεία συνάγεται από τον αυστηρό χαρακτήρα του ελληνικού Συντάγματος και αποσκοπεί στην αποφυγή της αβεβαιότητας και ανασφάλειας που δύνανται να διαποτίσουν την έννομη τάξη εφόσον υπάρξει συνταγματική ρευστότητα. Ως εκ τούτου, είναι αδιανόητη υπό το ισχύον καθεστώς ακόμη και η υποβολή της πρότασης της παρ.2 του άρθ.110 Σ, περί διαπίστωσης της ανάγκης για αναθεώρηση, χωρίς να έχει τηρηθεί απολύτως ο χρονικός περιορισμός της παραγράφου έξι. Σημείο δε εκκίνησης της προαπαιτούμενης πενταετίας λογίζεται η στιγμή που η αναθεώρηση είτε τίθεται σε ισχύ δυνάμει του ειδικού ψηφίσματος της Βουλής κατ' άρθρο 110 παρ.5 (ή έστω η χρονολογία που φέρει η δημοσίευση του ψηφίσματος αυτού) είτε ματαιούται λόγω της αδυναμίας της αναθεωρητικής Βουλής να συγκεντρώσει τις ζητούμενες πλειοψηφίες των παρ.3 και 4 του 110 Σ αλλά και κατόπιν απράκτου παρόδου της πρώτης συνόδου αυτής¹⁹¹, όπως προκύπτει από τη συστατική ερμηνεία της διάταξης της παραγράφου τρία. Τέλος, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ενώ δεν αμφισβητείται η ταύτιση της ειδικής προθεσμίας των πέντε ετών με τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη του 1975 να ελαχιστοποιήσει την πιθανότητα βεβιασμένων συνταγματικών μεταβολών, έχουν διατυπωθεί στα πλαίσια του επιστημονικού και πολιτικού διαλόγου προτάσεις τόσο για τη διεύρυνση του χρονικού ορίζοντα της αναθεώρησης όσο και για την εξαφάνισή του από το πλέγμα των διαδικαστικών περιορισμών του άρθ.110 Σ. Εξάλλου, το κατά πόσον η χρονική αυτή ρήτρα λειτουργεί ως άλλη μία θεσμική εγγύηση υπέρ του αυστηρού χαρακτήρα του Συντάγματός μας ή ενδεχομένως αποτελεί *ιστορικό κατάλοιπο*, που δε συνάδει με τη σύγχρονη αντίληψη περί

189 Κώστας Μαυριάς, Συνταγματικό Δίκαιο, Εκδ.Α.Ν.Σάκκουλα 2000, σελ.197.

190 Χρήστος Τσιμπούκης, ό.π., σελ. 168.

191 Κώστας Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 110 και Βενιζέλος Ευάγγελος, Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Εκδ.Παρατηρητής 1984, σελ. 225.

ευελιξίας και αλληλεπίδρασης των δικαιοϋκών συστημάτων, εξαρτάται κυρίως -όπως θα θίξουμε και στο επίμετρο της παρούσης- από τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την *παρουσία* των συνταγματικών κανόνων επί των βιοτικών/εννόμων σχέσεων, τις οποίες καλούνται να ρυθμίσουν σε κάθε περίπτωση όσο το δυνατόν πιο αποτελεσματικά αλλά και εν μέσω της ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής.

ΜΕΡΟΣ Ζ' :

7. Συμπεράσματα – ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Καταστατικός Χάρτης κάθε σύγχρονης Δημοκρατίας συνιστά εχέγγυο της απολύτου προστασίας και ομαλής λειτουργίας του Πολιτεύματος, θεμέλιο του οποίου είναι η λαοκρατική νομιμοποίηση των συντεταγμένων εξουσιών. Το πλέγμα των κανόνων δικαίου που συνθέτουν το συνταγματικό κείμενο διαθέτει αυξημένη τυπική ισχύ (υπερνομοθετική) εντός της εθνικής εννόμου τάξεως και έχει, κατά κανόνα, λιτό και αφαιρετικό χαρακτήρα, καθώς πρόκειται κατεξοχήν για την αποτύπωση ενός βασικού συστήματος αξιών που απορρέουν από την ιστορική και πολιτισμική ταυτότητα του οργανωμένου σε Κράτος κοινωνικού συνόλου. Ως εκ τούτου, αποστολή του Συντάγματος δεν είναι η λεπτομερής νομοτεχνική προσέγγιση ή επίλυση όλων των βιοτικών σχέσεων που δύνανται να καλύψουν οι διατάξεις του, αλλά η αναγωγή του στο καθοριστικό-υπέρτατο κριτήριο για την αξιολόγηση της νομιμότητας κάθε ρυθμιστικού περιεχομένου πράξης και των συνεπακόλουθων ενεργειών των ασκούντων δημόσια εξουσία.

Η νομική “αυθυπαρξία”, λοιπόν, του Συντάγματος πηγάζει απευθείας από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αυτή εκφράζεται καταρχάς δια της πρωτογενούς συντακτικής εξουσίας, και έχει ως μοναδική εξαίρεση την εκ του ιδίου προβλεπόμενη διαδικασία της Αναθεώρησης των διατάξεών του από το σώμα της εθνικής αντιπροσωπείας. Εν προκειμένω, η δευτερογενής συντακτική εξουσία, η οποία κατά το Σύνταγμα της χώρας μας και το άρθρο 110 αυτού αποτελεί αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής, λειτουργεί ως *ασφαλιστική δικλείδα* για την επίτευξη της απαραίτητης προσαρμογής και εναρμόνισης των συνταγματικών επιταγών με τις νεότερες κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις, προκειμένου το Σύνταγμα να παραμένει “λειτουργικό” και να απηχεί τις πραγματικές ανάγκες και επιδιώξεις του Έθνους. Η αναθεωρητική διαδικασία, ωστόσο, δε θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως “θεσμική πανάκεια” για την αντιμετώπιση των οποιωνδήποτε κοινωνικών αναταραχών ή ανισορροπιών, αλλά οφείλει εκ της φύσεώς της να συνιστά μια εξαιρετική, “σπάνια” και επακριβώς στοχευμένη διαδικασία, όπως άλλωστε απαιτεί τόσο ο αυστηρός χαρακτήρας του ελληνικού Συντάγματος όσο και ο

οφειλόμενος απέναντι στο Πολίτευμα σεβασμός, το κύρος του οποίου θίγεται άμεσα από την ενδεχόμενη *εργαλειοποίηση* του συνταγματικού κειμένου στα πλαίσια ενός *αναθεωρητικού οίστρου* που απλά εξυπηρετεί πρόσκαιρα πολιτικά-παραταξιακά συμφέροντα και ουσιαστικά δημιουργεί επιπρόσθετα ερμηνευτικά προβλήματα και “συνταγματικά διλήμματα”.

Και ενώ η ύπαρξη ζητημάτων ερμηνείας καθίσταται αναπόφευκτη, ως απόρροια της γραμματικής διατύπωσης του άρθρου 110 που προσδίδει περισσότερη ευελιξία στην προστατευτική διάσταση των ουσιαστικών και διαδικαστικών ορίων της αναθεώρησης, δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να αποτελεί η αναθεώρηση των συνταγματικών διατάξεων προϊόν διευρυμένης κοινοβουλευτικής και κατ' επέκταση κοινωνικής συναίνεσης, υπό το καθεστώς πλήρους διαφάνειας και με τη συμμετοχή του εκλογικού σώματος να επισφραγίζει τη δημοκρατική νομιμοποίηση των αλλαγών στον καταστατικό χάρτη της χώρας. Ανεξαρτήτως, επομένως, της επιχειρηματολογίας που έχει αναπτυχθεί σχετικά με τη δυνατότητα τροποποίησης της αναθεωρητικής πρακτικής και της ανάλογης ερμηνείας των ισχυουσών διατάξεων του άρθ.110, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τον κομβικό ρόλο της “συναίνεσης” στη διενέργεια της αναθεώρησης του Συντάγματος σε συνάρτηση με την *ιστορική ευθύνη* διασφάλισης της συνέχειας-συνοχής των διατάξεων του μέσω της ομαλής και φυσικής εξέλιξής τους, ήτοι μέσω ενός ορθολογικού αναθεωρητικού εγχειρήματος με **εκσυγχρονιστική αλλά όχι ανατρεπτική προοπτική**. Υπό την προϋπόθεση αυτή, θεωρώ πως δε θα πρέπει να απορρίψουμε βεβιασμένα, ως ασύμβατες με το Πολίτευμα, τις προταθείσες μεταρρυθμίσεις προς την κατεύθυνση επιτάχυνσης της αναθεωρητικής λειτουργίας και εισαγωγής του θεσμού της τελικής έγκρισής της από τον Λαό. Η επιλογή, λοιπόν, της πραγμάτωσης της αναθεώρησης **σε μία** Βουλή, με ταυτόχρονη αύξηση των πλειοψηφιών στις σχετικές ψηφοφορίες και “αντικατάσταση” με συνταγματικό δημοψήφισμα της -εκ των διδαγμάτων της κοινής πείρας- ανεξάρτητης από την πορεία της αναθεώρησης έκφρασης του εκλογικού σώματος για την ανάδειξη της “δεύτερης” Βουλής, συνάδει -κατά την άποψή μου- τόσο με την καθιέρωση μιας λιγότερο δύσκαμπτης διαδικασίας, που όμως σέβεται τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος, όσο και με την “επιθυμία” τόνωσης του δημοκρατικού αισθήματος και της πίστης στους πολιτικούς θεσμούς που έχουν κλονιστεί σημαντικά σε διεθνές επίπεδο και δη στη χώρα μας, όπου τη δεκαετία της “οικονομικής κρίσης” διαδέχτηκε χρονικά η υγειονομική παγκόσμια κρίση την οποία βιώνουμε σήμερα. Η ζητούμενη, εξάλλου, συναίνεση **δεν** αντικατοπτρίζεται υποχρεωτικά μόνο στη συμμετοχή δύο Βουλών στην αναθεώρηση του Συντάγματος, ενώ η επιβεβαίωση-επίστεψη της διαδικασίας στα

πλαίσια ενός δημοψηφίσματος δύναται να αποτρέψει το ενδεχόμενο αντιμετώπισης του θεσμού από την “πρώτη Βουλή” ως *προσωρινό* πεδίο επίλυσης κομματικών διαφορών και επίσης να καταστήσει “αχρείαστη” την ύπαρξη *εδικής χρονικής αναθεωρητικής ρήτρας*, εφόσον η επίκληση ενός στοιχείου άμεσης δημοκρατίας δεν μπορεί παρά να συμβαίνει για εξαιρετικά σπουδαίο λόγο (πολλώ δε μάλλον εντός του πλαισίου ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος!).

Με πυξίδα την προαναφερόμενη συλλογιστική και παράλληλα την απουσία όποιας εσωστρέφειας και εμμονής σε πρακτικές του παρελθόντος, μπορούμε πλέον να προσεγγίσουμε και το ζήτημα της διάδρασης μεταξύ του υπέρτατου νόμου του Κράτους και των διεθνών μας υποχρεώσεων. Είναι, άλλωστε, αναμφίβολο ότι στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και της εισχώρησης της τεχνολογίας-πληροφορίας σε κάθε έκφανση του συλλογικού και ατομικού βίου, καθίσταται επιβεβλημένη η διεύρυνση της προστασίας και κατοχύρωσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων-ελευθεριών δια της κύρωσης νομικών κειμένων που συντάσσονται από όργανα διεθνών και υπερεθνικών οργανισμών, στους οποίους η Ελλάδα μετέχει. Τα εν λόγω κείμενα αποκτούν δύναμη του άρθ. 28 Σ σαφή υπερνομοθετική ισχύ και ανεξαρτήτως των θεωρητικών διενέξεων υπέρ ή κατά (και) του υπερσυνταγματικού τους κύρους, πιστεύω ότι οφείλουμε ως κράτος “υπεύθυνο” για τις επιλογές του αλλά και ως Κράτος Δικαίου να φροντίζουμε για την αρμονική ένταξη και αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων τους στην εσωτερική έννομη τάξη, ακόμα και όταν αυτό συνεπάγεται την ανάλογη προσαρμογή της συνταγματικής μας πολιτικής. Θα ήταν, εξάλλου, ουτοπικό να αρνηθούμε την επίδραση των διεθνών συμβατικών κειμένων και δη του ενωσιακού δικαίου (πρωτογενούς ή παράγωγου) και της νομολογίας των ΔΕΕ και ΕΔΔΑ στην εξελικτική πορεία της αναθεωρητικής διαδικασίας, με τις γνωστές δικαστικές υποθέσεις της δεκαετίας του 2000 (“βασικός μέτοχος”, “επαγγελματικό ασυμβίβαστο”, “συμβασιούχοι Δημοσίου” και “ιδιωτικά πανεπιστήμια”) να αποτελούν την πλέον νωπή και τρανή απόδειξη/υπενθύμιση της *διεθνοποίησης* του Συντάγματος. Η ως άνω διαμορφούμενη κατάσταση δε σημαίνει, όμως, την αποδοχή της “χαλάρωσης” του αυστηρού χαρακτήρα του ελληνικού Καταστατικού Χάρτη ούτε τη συρρίκνωση του σκληρού συνταγματικού πυρήνα και τη μετατροπή του άρθρου 28 Σ σε παράλληλη/ειδική διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης, αλλά συνιστά εκδήλωση της ανάπτυξης μιας σύγχρονης και βιώσιμης συνταγματικής πολιτικής, απαλλαγμένης από *συγκρουσιακές* αντιλήψεις περί “υπεροχής” και διαπνεόμενης από τις κοινές αξίες/αρχές του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού.

Η δε προσπάθεια, εν τέλει, της ερμηνείας των ουσιαστικών και διαδικαστικών φραγμών (του άρθρου 110 παρ.1-6 Σ.) για την αναθεώρηση του Συντάγματος δεν είναι εφικτό να συντελεστεί εφάπαξ, καθώς η ανάγκη συνταγματικής αφομοίωσης των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών μεταβολών καθορίζει και το εύρος της “ανοχής” μας απέναντι στις θεσμικές “καινοτομίες” που υπαγορεύουν αφενός οι ιστορικές συνθήκες και συγκυρίες και αφετέρου οι θετικές διεκδικήσεις ενός Κυρίαρχου Λαού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ▶ Αθανάσιος Γ. Ράικος, Γενική Πολιτειολογία & Συνταγματικό Δίκαιο, Οργανωτικό Μέρος Ι, Νομική Βιβλιοθήκη, 5η έκδοση, 2018.

- ▶ Αντώνης Μ. Παντελής, Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου : Βασικές Έννοιες, Συνταγματική Ιστορία, Οργάνωση του κράτους, Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 2η έκδοση, Αθήνα 2007.

- ▶ Ευάγγελος Β. Βενιζέλος, Τα όρια της Αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, Σειρά : Δίκαιο και Πολιτική 10, Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1984.

- ▶ Ευάγγελος Β. Βενιζέλος, Εισήγηση στην Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος, Ζ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, Περίοδος Ι' - Σύνοδος Α', Αθήνα, Οκτώβριος 2000,
Διαθέσιμο στο : <https://www.evenizelos.gr/images/stories/e-books/EVenizelos-EisigisiAntheorisiSyntagmatos2000.pdf>

- ▶ Ευάγγελος Β. Βενιζέλος, Η ίδρυση Συνταγματικού Δικαστηρίου στο πλαίσιο του ελληνικού συστήματος ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, Μελέτες : Δικαστικός Έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων, 2006,
Διαθέσιμο στο : <https://evenizelos.gr/images/stories/e-books/IdrisiSydagmatkouDikastiriou.pdf>

- ▶ Ευάγγελος Βολουδάκης, Σχεδιάσμα για μια ευρεία και ριζική συνταγματική αναθεώρηση, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, 1996.

- ▶ Ιωάννης Μ. Βαρβιτσιώτης, Η αναγκαία Αναθεώρηση για ένα σύγχρονο Σύνταγμα, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2006.

► Κώστας Γ. Μαυριάς, Συνταγματικό Δίκαιο : Θεωρία του κράτους, Πολίτευμα, Λειτουργίες του κράτους, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2000.

► Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, Η πρόταση ίδρυσης συνταγματικού δικαστηρίου υπό το πρίσμα της εξέλιξης των σχέσεων μεταξύ εθνικού και ενωσιακού δικαίου, Συνέδριο Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. 25-26 Φεβρουαρίου 2013, Αθήνα : *Η Πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2013.

► Λίνα (Τριανταφυλλιά) Παπαδοπούλου, Συνταγματικό Δίκαιο : Πανεπιστημιακές παραδόσεις, ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ (ΣΕΑΒ), Αθήνα 2015,
Διαθέσιμο στο : <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4277>

► Λίνα (Τριανταφυλλιά) Παπαδοπούλου, Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο : Το ζήτημα της Υπεροχής, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2009.

► Λίνα (Τριανταφυλλιά) Παπαδοπούλου, Μορφές “άμεσης” νομοθεσίας / Δημοψήφισμα και Λαϊκή Νομοθετική Πρωτοβουλία, Συνέδριο Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. 25-26 Φεβρουαρίου 2013, Αθήνα : *Η Πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2013.

► Μάνος/Αλιβιζάτος/Βουρλούμης/Γεραπετρίτης/Κτιστάκης/Σπυρόπουλος, *Ένα καινοτόμο Σύνταγμα για την Ελλάδα*, Ειδική έκδοση Καθημερινής, Αθήνα 2016,
Διαθέσιμο στο : https://s.kathimerini.gr/resources/toolip/doc/2016/06/08/syntagma_20160605.pdf

► Νίκος Παπαχρήστος, Τρόπος εκλογής και αρμοδιότητες του ΠτΔ, Συνέδριο Ι.ΣΤ.Α.ΜΕ. 25-26 Φεβρουαρίου 2013, Αθήνα : *Η Πρόκληση της Αναθεώρησης του Συντάγματος*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2013.

► Ξενοφών Ι. Κοντιάδης, *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος / Μεθοδολογικά θεμέλια*, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2000.

► Προκόπης Β. Παυλόπουλος, *Η Αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Αθήνα 2010.

► Σπυρόπουλος/Κοντιάδης/Ανθόπουλος/Γεραπετρίτης & λοιποί Συνεργάτες, *Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, Σύνταγμα : Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2017.

► Χρήστος Δ. Τσιμπούκης, *Αναθεωρώντας την Αναθεωρητική Διαδικασία*, Εκδόσεις Αντ.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή 2009.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

► Αικατερίνη Σακελλαροπούλου, Ο έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων και το άρθρο 100 παρ. 5 του Συντάγματος. Δικονομική οργάνωση ή περιορισμός του διάχυτου ελέγχου; *Νόμος και Φύση*, Κείμενα-άρθρα σε ηλεκτρονική μορφή, Ιούνιος 2007,

Διαθέσιμο στο : https://nomosphysis.org.gr/10888/o-elegchos-tis-suntagmatikotitas-ton-nomon-kai-to-arthro-100-par-5-tou-suntagματος-dikonomiki-organosii-periorismos-tou-diaxutou-elegxou/#_ftn6

► Γεώργιος Γεωργόπουλος, Δημοσιευμένα κείμενα σχετικά με τη δυνατότητα/προτάσεις αναθεώρησης του άρθρου 110 του Συντάγματος, Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”,

Διαθέσιμο στο : https://www.constitutionalism.gr/110-anatheorisi-biblio/#_ftn6

► Ευάγγελος Β. Βενιζέλος, Δεσμεύεται η δεύτερη Βουλή από τις κατευθύνσεις της πρώτης στη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος; , Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”,

Διαθέσιμο στο : <https://www.constitutionalism.gr/2018-11-28-veniselos-desmeusi-2is-voulis/>

► Κατρούγκαλος/Βερναρδάκης/Δημητρόπουλος/Ζώρας/Νικολόπουλος/Χρυσόγονος, Πρόταση για μια προοδευτική συνταγματική αναθεώρηση, δημοσίευση του Taxheaven.gr , 28 Μαρτίου 2017,

Διαθέσιμο στο: <https://www.taxheaven.gr/news/34306/katateohke-h-protash-gia-syntagmatikh-anaoewrhsh-aplh-analogikh-katarghsh-asylias-diakritothta-kratoys-kai-ekklhsias?output=printer>

► Κωνσταντίνος Θ. Γιαννακόπουλος, Η δυνατότητα δέσμευσης της Αναθεωρητικής Βουλής από τις ουσιαστικές κατευθύνσεις της προτείνουσας Βουλής , Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”,

Διαθέσιμο στο : <https://www.constitutionalism.gr/yannakopoulos-desmeusi-anatheoritikis-voulis/>

► Χαράλαμπος Ανθόπουλος, Οι πολιτικές προϋποθέσεις της αναθεώρησης , Όμιλος “Αριστόβουλος Μάνεσης”, δημοσίευση στο ΕΘΝΟΣ 12/10/2016,

Διαθέσιμο στο : <https://www.constitutionalism.gr/anthopoulos-anatheorisi/>

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

Εθνική :

- Σύνταγμα της Ελλάδος 1952 **και**
Σύνταγμα 1975/1986/2001/2008/2019,

Διαθέσιμο στο : <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagmatiki-Istoria/>

- Κανονισμός της Βουλής,

Διαθέσιμο στο : <https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/KtV-2019-GR/index.html>

- Ν. 3900/2010 (Φ.Ε.Κ. 213/A/17-12-2010) .

- Ν. 4055/2012 (Φ.Ε.Κ. Α-51/12-03-2012) .

Ευρωπαϊκή :

- Οδηγία 93/37/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 14ης Ιουνίου 1993, περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 199 της 09/08/1993 σ. 0054 – 0083.
- Β.Χριστιανός/Μ.Περάκης, Νομοθεσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβόνας, *σχολιασμένη έκδοση*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010 .

-
- Για την Περίληψη (**Abstract**) της εργασίας χρησιμοποιήθηκε η :
Επίσημη μετάφραση του ισχύοντος Συντάγματος στην αγγλική γλώσσα.

Διαθέσιμο στο : <https://www.hellenicparliament.gr/en/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/>

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Εθνική :

Α.Ε.Δ.

- 11/2003

ΣτΕ Ολομέλεια

- Π.Ε. 621/2002
- 3670/2006
- 161/2010
- 3470/2011
- 2512/2016

ΣτΕ Τμήματα

- 3502/1994, απόφαση του Δ' Τμήματος
- 249/1997, απόφαση του Δ' Τμήματος
- 3242/2004, απόφαση του Δ' Τμήματος
- 372/2005, απόφαση του Δ' Τμήματος
- 2905 έως 2909/2003, αποφάσεις του Γ' Τμήματος
- 1913/2003
- 2914/2003
- 1250/2003
- 2478/2006
- 737/2012
- 136/2013
- 2705/2014
- 2567/2015

Ευρωπαϊκή :

- Απόφαση της 2.4.2009 ΔΕΕ, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-378/07 έως 380/07
- Απόφαση της 16.12.2008 ΔΕΕ, υπόθεση C-213/07
- Απόφαση της 9.3.1978 ΔΕΕ, υπόθεση 106/77
- Απόφαση της 8.9.2010 ΔΕΕ, υπόθεση C-409/06
- Απόφαση της 15.6.2006 ΕΔΔΑ (Πρώτο Τμήμα), υπόθεση Λυκουρέζος κατά Ελλάδας

« Τα ερμηνευτικά προβλήματα του άρθρου 110 για την αναθεώρηση του Συντάγματος »

Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η

Η διαδικασία τροποποίησης, συμπλήρωσης ή προσθήκης, αντικατάστασης ή κατάργησης διατάξεων του Συντάγματος συνιστά τη θεσμική λειτουργία της Αναθεώρησης, η οποία διέπεται από τις ρυθμίσεις του άρθρου 110 παρ.1 έως 6. Συγκεκριμένα, στην παρ.1 χαράσσονται τα ουσιαστικά όρια της αναθεωρητικής λειτουργίας περί προστασίας της “βάσης” και της “μορφής” του Πολιτεύματος, δύο όρων που δημιουργούν το πρώτο ερμηνευτικό ζήτημα του άρθ.110, προκειμένου να διαπιστώσουμε ποιες διατάξεις συνθέτουν το νόημά τους αλλά και ποιες είναι άμεσα συναπτόμενες με αυτούς και, άρα, δεν αναθεωρούνται. Ακολουθώντας, τίθεται το ζήτημα της ανάλυσης των οκτώ (8) ειδικώς απαριθμωμένων διατάξεων στην ίδια παράγραφο, οι οποίες προστατεύονται επίσης από την αναθεωρητική εξουσία. Τα προβλήματα ερμηνείας αυξάνονται προχωρώντας στην προσέγγιση των λοιπών (2-6) παραγράφων που χαράσσουν τα διαδικαστικά όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος. Εν προκειμένω, έχει διατυπωθεί τόσο η άποψη ότι η “αναθεωρητική” Βουλή δεσμεύεται από την “προτεινόμενη”, βάσει του συστήματος *εναλλαγής των πλειοψηφιών* των παρ.2-4 που υποδηλώνει την ισοκυρία των δύο Βουλών, όσο και η άποψη της απολύτου ελευθερίας της δεύτερης Βουλής για τον καθορισμό της κατεύθυνσης της αναθεώρησης, λόγω της νωπής λαϊκής εντολής που διαθέτει. Επί του θέματος, το ΣτΕ και το ΑΕΔ έχουν ταχθεί υπέρ της δυνατότητας ελέγχου τήρησης των κατευθυντήριων γραμμών της πρώτης Βουλής, στα πλαίσια του γενικότερου ελέγχου νομιμότητας της όλης διαδικασίας. Υπάρχει, ωστόσο, μέρος της θεωρίας του δικαίου που τάσσεται κατά του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας της αναθεώρησης, καθώς αυτός συνεπάγεται διατύπωση πολιτικής κρίσης από τους δικαστές και ανάμειξης της δικαιοσύνης στα *interna corporis* της Βουλής. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχέση του 110 με το άρθ.28 Σ, το οποίο έχει υποστηριχθεί ότι εισάγει μια παράλληλη διαδικασία αναθεώρησης που εξυπηρετεί τη συμμετοχή της χώρας σε διεθνείς οργανισμούς και δη στην ΕΕ. Η κρατούσα άποψη της επιστήμης δεν αποδέχεται την αναθεωρητική φύση του άρθ.28, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι το ενωσιακό δίκαιο και η νομολογία των ΔΕΕ και ΕΔΔΑ δεν επηρεάζουν σημαντικά την εξέλιξη των συνταγματικών κανόνων στα κράτη μέλη της Ένωσης. Μείζον ερμηνευτικό ζήτημα αποτελεί και η συμπερίληψη ή όχι του ίδιου του 110 στις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις, με την πλειοψηφία της πολιτικής και επιστημονικής κοινότητας να συμφωνεί ως προς

την απόλυτη διασφάλιση μόνο του σκληρού συνταγματικού πυρήνα της παρ.1 και να επιτρέπει υπό προϋποθέσεις την τροποποίηση των υπολοίπων. Ο σχετικός διάλογος έχει οδηγήσει στη διατύπωση διαφόρων προταθειών μεταρρυθμίσεων, όπως η ολοκλήρωση της αναθεώρησης σε μία Βουλή, η διεύρυνση ή η απαλοιφή του χρονικού ορίου της πενταετίας της παρ.6 και η καθιέρωση ενός συνταγματικού δημοψηφίσματος. Ανεξαρτήτως των όποιων αντικρουόμενων απόψεων, χαίρει κοινής αποδοχής η πεποίθηση ότι η Αναθεώρηση του Συντάγματος είναι μια διαδικασία που θα πρέπει : **α)** να ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Βουλής, **β)** να είναι δυσχερέστερη αυτής που διέπει την τροποποίηση των κοινών νόμων, σεβόμενη τον αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος **και γ)** να αποτελεί προϊόν ενισχυμένης κοινοβουλευτικής/κοινωνικής συναίνεσης, ως μία ιστορικής σημασίας απόφαση για τον Λαό και το Έθνος.

Λέξεις – κλειδιά :

- ◆ αναθεώρηση
- ◆ Βουλή
- ◆ διατάξεις
- ◆ πολίτευμα
- ◆ Σύνταγμα

« The interpretive issues in article 110 about the revision of the Constitution »

Abstract

The process of altering, supplementing or adding, replacing or repealing the provisions of the Constitution is known as the institutional act of Revision, regulated by the article 110 paragraphs 1 to 6. More specifically, par.1 describes the limitations in the content of a revision, regarding the protection of the “basis” and the “form” of government, and creates the first interpretive issue in art.110, that of detecting the provisions which either compose the meaning of those two terms or be linked directly to them and, therefore, not revised. Additionally, there is the matter of analysing the eight (8) particularly mentioned provisions, in the same paragraph, for being excluded from revision as well. The interpretive issues get more complicated as we examine the next paragraphs (2-6) of art.110 that set limits on the proceedings resulting in a constitutional revision. Not only has it been claimed that the decisions of the present Parliament on the revision's content bind the next Parliament, an argument based upon the *flexible system* of needed votes in par.2-4 indicating the equivalence of the two parliaments, but also that the next Parliament has no such restrictions, due to its updated popular mandate. Both the Supreme Administrative Court and the Special Highest Court have ruled in favour of a possible review over the proper adaptation to the first Parliament's decisions, in the context of a judicial review of the whole procedure's legality. However, there is a part within the science of law that stands against the revision being subject to any judicial control, regarding its consistency to the Constitution, as such an act would suggest a political declaration by the judiciary and interference with Parliament's interna corporis. Another key fact to explore is the relation between art.110 and art.28 of the Constitution, which is considered to bring an extra aspect to the revision that contributes to the State's participation in the EU and other international organisations. Then again, the prevailing view in legal theory does not accept the revisionary nature of art.28, while there is no doubt that EU law and jurisprudence of the Court of Justice and the European Court of Human Rights are critical to the evolution of constitutional rules in the Member States. Equally important is the issue of revising the article 110 itself, with the majority of the political and scientific community supporting the absolute shield of

par.1 only and allowing the conditional revision of the rest paragraphs. Completing the revision in one phase (*one parliament*), expanding or dispensing the five-year time frame of par.6 and introducing a constitutional referendum are some of the reforms that have been proposed accordingly. Notwithstanding the contradictory point of views on the subject, it is undisputed that Revision of the Constitution should always be : **a)** an exclusive competence of the Parliament, **b)** a significantly more complex procedure compared with statutes' alteration, as the *character* of the Constitution demands **and c)** the result of high parliamentary/social agreement, showcasing its historical importance for the People and the Nation.

Keywords:

- ◆ revision
- ◆ Parliament
- ◆ provisions
- ◆ form of government
- ◆ Constitution

Παράρτημα

Άρθρο 110 Αναθεώρηση του Συντάγματος	Article 110 Revision of the Constitution
1. Οι διατάξεις του Συντάγματος υπόκεινται σε αναθεώρηση, εκτός από εκείνες που καθορίζουν τη βάση και τη μορφή του πολιτεύματος, ως Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, καθώς και από τις διατάξεις των άρθρων 2 παράγραφος 1, 4 παράγραφοι 1, 4 και 7, 5 παράγραφοι 1 και 3, 13 παράγραφος 1 και 26. 2. Η ανάγκη της αναθεώρησης του Συντάγματος διαπιστώνεται με απόφαση της Βουλής που λαμβάνεται, ύστερα από πρόταση πενήντα τουλάχιστον βουλευτών, με πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της σε δύο ψηφοφορίες που απέχουν μεταξύ τους έναν τουλάχιστον μήνα. Με την απόφαση αυτή καθορίζονται ειδικά οι διατάξεις που πρέπει να αναθεωρηθούν. 3. Αφού η αναθεώρηση αποφασιστεί από τη Βουλή, η επόμενη Βουλή, κατά την πρώτη σύνοδό της, αποφασίζει με την απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των μελών της σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις. 4. Αν η πρόταση για αναθεώρηση του Συντάγματος έλαβε την πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, όχι όμως και την πλειοψηφία των τριών πέμπτων, σύμφωνα με την παράγραφο 2, η επόμενη Βουλή κατά την πρώτη σύνοδό της μπορεί να αποφασίσει σχετικά με τις αναθεωρητέες διατάξεις με την πλειοψηφία των τριών πέμπτων του όλου αριθμού των μελών της. 5. Κάθε ψηφιζόμενη αναθεώρηση διατάξεων του Συ-	1. The provisions of the Constitution shall be subject to revision with the exception of those which determine the form of government as a Parliamentary Republic and those of articles 2 paragraph 1, 4 paragraphs 1, 4 and 7 , 5 paragraphs 1 and 3, 13 paragraph 1, and 26. 2. The need for revision of the Constitution shall be ascertained by a resolution of Parliament adopted, on the proposal of not less than fifty Members of Parliament, by a three-fifths majority of the total number of its members in two ballots, held at least one month apart. This resolution shall define specifically the provisions to be revised. 3. Upon a resolution by Parliament on the revision of the Constitution, the next Parliament shall, in the course of its opening session, decide on the provisions to be revised by an absolute majority of the total number of its members. 4. Should a proposal for revision of the Constitution receive the majority of the votes of the total number of members but not the three-fifths majority specified in paragraph 2, the next Parliament may, in its opening session, decide on the provisions to be revised by a three-fifths majority of the total number of its members. 5. Every duly voted revision of provisions of the Constitution shall be published in the Government Gazette within ten days of its adoption by Parliament and shall come into force through a special parliamentary resolution.

ντάγματος δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως μέσα σε δέκα ημέρες αφότου επιψηφιστεί από τη Βουλή και τίθεται σε ισχύ με ειδικό ψήφισμά της. 6. Δεν επιτρέπεται αναθεώρηση του Συντάγματος πριν περάσει πενταετία από την περάτωση της προηγούμενης.	6. Revision of the Constitution is not permitted before the lapse of five years from the completion of a previous revision.
---	---